

**Υβριδικά και Ιδιότυπα Όντα
Αποκλίσεις από την «κανονικότητα»
στην Αρχαία Ελληνική Μυθολογία
και στη Σύγχρονη Ιατρική**

**Hybrid and Extraordinary Beings
Deviations from “Normality”
in Ancient Greek Mythology
and Modern Medicine**

**Παναγιώτης Ν. Σουκάκος
Αριάδνη Γκάρτζιου-Τάττη
Μηνάς Πασχόπουλος**

**Panayotis N. Soucacos
Ariadne Gartziou-Tatti
Minas Paschopoulos**

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

Εισαγωγή

Introduction

Σε αντίθεση με τους δράκους της σύγχρονης νεανικής λογοτεχνίας και των κινηματογραφικών μεταφορών της, οι οποίοι κατοικούν συνήθως σε έναν απόλυτα πλασματικό κόσμο συχνά ασφυκτικά γεμάτο από εκδηλώσεις του θαυμαστού (εξωπραγματικές υβριδικές μορφές, μηχανές και όπλα με θαυματουργική λειτουργία κ.λπ.), στους αρχαίους ελληνικούς μύθους τα αλλόκοτα και θαυμάσια όντα -προτού τουλάχιστον γίνουν λεία των παραδοξογράφων-, δεν ανήκαν σε μια άλλη διάσταση, αλλά συνυπήρχαν, το καθένα ξεχωριστά, με άφθονα ρεαλιστικά στοιχεία. Αξεδιάλυτα συνδεδεμένες για πολλούς αιώνες με το ιστορικό παρελθόν και την πραγματική γεωγραφία του αρχαίου ελληνικού κόσμου, οι μυθικές αφηγήσεις, μέσω ποικίλων εκφραστικών τρόπων, αποτέλεσαν αναπόσπαστο τμήμα του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού.

Παράλληλα με αυτά τα τόσο μακρινά αλλά και γνώριμα πλάσματα της φαντασίας (όπως οι Κύκλωπες, οι Γίγαντες, η Χίμαιρα κ.λπ.), τα «τέρατα» της πραγματικότητας που συνδέονται με «ανώμαλες» γεννήσεις και ανακαλύψεις περιεργων απολιθωμάτων, προκαλούν επίσης τη σκέψη και το συναίσθημα: άλλοτε ερμηνεύονται με βάση έναν θρησκευτικό κώδικα, άλλοτε γίνονται αντικείμενο της φιλοσοφίας και της ιατρικής. Πόσο οι λειτουργίες των ιδιότυπων ή υβριδικών όντων του μύθου και της τέχνης μπορούν να συσχετιστούν με την υποδοχή της πραγματικής σωματικής ιδιομορφίας στην Αρχαιότητα και τι μπορούμε να διαπιστώσουμε αντίστοιχα στο σημερινό κόσμο;

Ο πλούσιος προβληματισμός που γεννά η μελέτη πραγματικών γενετικών συνδρόμων και δυσπλασιών επιτρέπει να ανιχνεύσουμε τη σημερινή στάση απέναντι στην εκάστοτε «απόκλιση», τα ιατρικά, φιλοσοφικά, ηθικά, κοινωνικά και υπαρξιακά προβλήματα που εγείρει, αλλά και τις δημιουργικές προκλήσεις με τις οποίες έρχονται αντιμέτωπες οι σημερινές κοινωνίες.

Εξαίρεση, αλλά παράλληλα πολύτιμη μαρτυρία για

In contrast with the dragons of contemporary children's literature and its cinematic renditions, who usually dwell in a completely artificial world, characterized by miraculous manifestations of unreal hybrid forms, machines and weapons with extraordinary power and capacities, and every other kind of imaginary things in general, the strange and formidable beings of ancient Greek myths did not come from a different dimension but rather, coexisted independently, with a multitude of real-life elements; That was, at least, the case before the Greek myths fell pray in the hands of the paradoxographers. The mythical narratives were inseparably linked for many centuries with the historical past and the actual geography of the ancient Greek world. Consequently, the Greek myths became part and parcel of the ancient Greek civilization, and in fact in many different manners of expression.

In parallel with these so distant, but also so well-known creatures of the imagination (such as Cyclops, Giants, Chimaira, etc.), we are also intrigued nowadays by the “monsters” of reality, manifested in abnormal births and the discovery of strange fossils. Sometimes these unusual findings are interpreted on the basis of a religious belief, while some other times they become the subject-matter of philosophy and medicine. The obvious question that arises from these remarks, is how one may possible associate these unusual hybrid beings described in ancient myths and art with what we know of the oddities and abnormalities of the human body, which have been described both in the ancient world and in the context of modern medicine.

The study of real genetic syndromes and dysplasias engenders a rich academic discussion that allows us to detect on the one hand, modern approaches towards the concept of “deviance”, and to highlight on the other, the medical, philosophical, social and

την πολυμορφία της φύσης, η «απόκλιση» δεν μπορεί παρά να αντιμετωπιστεί κατά περίπτωση και με επιστράτευση στρατηγικών που στοχεύουν από τη θεραπεία της έως την προσαρμογή του περιβάλλοντος σ' αυτήν. Ο βαθμός εξάλλου στον οποίο η τεχνολογία μπορεί να παρέμβει στη φύση είτε δημιουργώντας νέα είδη είτε υποκαθιστώντας ανθρώπινα μέλη και φυσικές λειτουργίες, αναδεικνύει την κρισιμότητα ενός προβληματισμού, ο οποίος αποτυπώνεται και στις αναζητήσεις της σύγχρονης τέχνης γύρω από το υβριδικό.

Ο διεπιστημονικός διάλογος που επιχειρούμε, υπαγορεύεται πλήρως από την ίδια την πολυμορφία του αντικειμένου. Η εμβάθυνση στην φαντασία και την πραγματικότητα της απόκλισης κατά την Αρχαιότητα αποκαλύπτει ότι καμία αντίδραση απέναντι στο διαφορετικό δεν είναι αυτονόητη και ότι, εξάλλου, τίποτα δεν είναι διαφορετικό κατά τρόπο απόλυτο και αυτονόητο. Αντιστρόφως, οι προσεγγίσεις της σύγχρονης επιστήμης μπορούν να φωτίσουν τον τρόπο με τον οποίο ο πλούσιος σε συμβολισμούς κόσμος του μύθου, αγκαλιάζει, ερμηνεύει και μεταμορφώνει την εμπειρία.

Μέρος Ι. Μυθολογία

Ο Τόμος επιμερίζεται σε τέσσερις ενότητες που ακολουθούν τη θεματική συνοχή των μελετών. Η πρώτη είναι αφιερωμένη στις αρχαιοελληνικές αντιλήψεις περί ιδιαιτερότητας, δηλαδή στο πώς η μυθική, η εικαστική, η φιλοσοφική και γενικότερα η κοινωνική σκέψη προβληματίστηκε πάνω στις περιπτώσεις ιδιότυπων πλασμάτων που αποκλίνουν από την «κανονικότητα» ως προς το μέγεθος, τη σωματική διάπλαση, την υβριδική φύση, κ. λπ.

Με οδηγό τόσο την αρχαιοελληνική ορολογία (τέρας, θαῦμα, πέλωρ κ.λπ.) όσο και τα διακριτά πεδία εμφάνισης του τερατώδους (μυθολογία, φιλοσοφία, ιστοριογραφία), η **Αριάδνη Γκάρτζιου-Τάττι** και η **Αθανασία Ζωγράφου**, επιχειρούν μια αδρή χαρτογράφηση των ιδιότυπων όντων στην αρχαία Ελλάδα. Ειδικότερα, επισημαίνουν συνήθεις μεθοδολογικούς υφάλους αλλά και ενδιαφέρουσες προοπτικές σχετικά με τη μελέτη των μυθολογικών τεράτων.

Ο **Ανδρέας Γ. Βλαχόπουλος**, διερευνά το πώς τα μιζογενή τέρατα, οι υβριδικές μορφές φυσικών, υπερφυσικών και μεταφυσικών υποστάσεων, όπως για παράδειγμα η Σφίγγα και ο Γρύπας «προσγειώθηκαν» από τον κόσμο της Ανατολής στον κόσμο των ανθρώπων του προϊστορικού Αιγαίου. Ως σύμβολα ηγεμονικής ισχύος, μετέχουν στις αφηγηματικές απεικονίσεις

existential problems it generates. More generally, this discussion brings forward the creative challenges that modern societies constantly face.

Deviance, being both a case of exception and an invaluable testimony to the complexity of nature, has to be addressed *ad hoc* by means of strategies that on the one hand cure the deviation, while on the other, adapt the environment to it. Considering the degree to which modern technology can now intervene in nature, which ranges from creating new species to replacing body parts and functions, but also taking into account the exploration of the notion of “hybrids” by contemporary artists, the significance of the discussion throughout this publication becomes evident.

The interdisciplinary dialogue that underlies this collective volume has been dictated solely by the complexity of the subject itself. Our focus on the imagination and the reality of deviance in antiquity reveals that there is no obvious reaction towards the “different”, as nothing is truly “different” in a manner that is both complete and self-evident. On the other hand, we are able to use the discoveries of modern science in order to shed light on how the rich symbolism of the mythical world –in the sense of his perception by the ancient people–, interpreted and transformed their experiences of the unusual.

Part I. Mythology

This volume is divided into four sections that correspond to respective main thematic fields. The first section of the book covers the Ancient Greek notion of oddities. The papers in this section describe how the mythological, artistic, philosophical and overall social concepts of the time, encapsulated the notion of these strange, hybrid creatures that deviated from the normal, in terms of size, shape, form and other.

On the basis of relevant ancient Greek terms (“*teras*” monster, “*thauma*” miracle, “*pelor*” giant, among others), as well as through surveying distinct fields like mythology, philosophy, historiography in which the notion of monstrous is present, **Ariadne Gartzou-Tatti** and **Athanassia Zografou**, attempt a broad mapping of the world of extraordinary creatures in Ancient Greece. The authors point out some common methodological pitfalls in the study of these odd beings, as well as attempt to highlight some interesting perspectives concerning the study of mythical monsters.

Andreas G. Vlachopoulos, demonstrates how the winged beings, hybrid figures of physical and even metaphysical elements, such as the sphinx and

της φύσης και συμπλέκονται με τις μορφές των θεών και των ηρώων, εξελισσόμενα σε οικείες παραστάσεις

Η **Annetta Alexandridis**, παρουσιάζει τις μυθολογικές αφηγήσεις και τις εικονογραφικές αναπαραστάσεις της Ευρώπης και της Πασιφάης, που μπορούν να συνδεθούν εννοιολογικά με την υβριδικότητα και τη μεταμόρφωση.

Ο **Νάσος Παπαλεξάνδρου**, συζητά τις πολυσωματικές μορφές όντων της Μεσογειακής εσχατίας και ιδιαίτερα τον τρόπο που οι αρχαίοι Έλληνες και όλοι οι λαοί που συνετέλεσαν στον Μεσογειακό πολιτισμό της πρώτης χιλιετίας, πίστεψαν σε αυτά τα όντα γιατί τα δυσπλαστικά τους στοιχεία ήταν συμβατά με πραγματικές εκφάνσεις της ανθρώπινης ζωής και εμπειρίας. Επιχειρεί μία διεξοδική μελέτη του αναθήματος του Κωλαίου στο Ηραίο της Σάμου που πραγματευόταν, ως βιωματική απτή εμπειρία, την απόκτηση απίστευτου πλούτου στην σφαίρα ύπαρξης αυτών των τεράτων. Ήταν και αυτό ένα πολυκέφαλο τέρας πλούτου, που καθιστούσε υπέροχα μυθικό και τον ίδιο τον χώρο του κοσμοπολίτικου ιερού μέσα στον οποίο ήταν στημένο.

Η **Ευρυδίκη Κεφαλίδου**, με τη βοήθεια της εικονογραφία της κεραμικής, από τα μέσα του 8ου αιώνα έως το τέλος του 4ου αιώνα π.Χ., μελετά τις απεικονίσεις ατόμων με διάφορες μορφές σωματικής αναπηρίας ή/και δυσμορφίας (όπως είναι οι σιαμαίοι δίδυμοι, άτομα με γιγαντισμό ή νανισμό), ή διάφορα προβλήματα στα άκρα, στην σπονδυλική στήλη και στο κεφάλι, τα οποία μπορούν να αποδοθούν είτε σε ασθένεια είτε στην γεροντική ηλικία).

Στις αντικρουόμενες απόψεις περί της γέννησης διδύμων στον αρχαίο ελληνικό κόσμο, οι οποίες ποικίλλουν από την απόρριψη έως την εκτίμηση, στρέφεται η **Véronique Dasen**, έχοντας ως βασικό παράδειγμα τη σχέση μεταξύ ιατρικού λόγου και εικονογραφίας.

Η **Συλβάνα Χρυσάκοπούλου**, επιχειρεί να ρίξει περισσότερο φως σε άγνωστες πτυχές της εμπεδοκλείας κοσμογονίας διά του πλατωνικού *Συμποσίου*. Υποστηρίζει ότι η τερατογένεση στην κοσμογονία του Εμπεδοκλή αναδεικνύεται ως απαραίτητο στάδιο της ζωογονίας του και συντελεί στην κατανόηση της ανθρωπογονίας του Εμπεδοκλή και της νέας θρησκείας που ο φιλόσοφος προτείνει εν ονόματι της Αφροδίτης.

Η **Χλόη Μπάλλα**, προτείνει μια φιλοσοφική περιήγηση στην έννοια του τερατώδους όπως αυτή συνδέεται με: τη ζωογονία του Εμπεδοκλή· τη φυσική φιλοσοφία του Αριστοτέλη· τη φιλοσοφία της γλώσσ-

the griffin, made their way from the Middle East into the prehistoric Aegean. These creatures became acclimatized into the human world as symbols of hegemonic power and as such they are featured in narrative representations of nature while interacting with divine beings and heroes at the same time.

Annetta Alexandridis, explores how hybridity and metamorphosis can be related conceptually to the mythological tales of Europa and Pasiphae as well to their visual representations.

Nassos Papalexandrou, discusses multi-corporeal forms of distant mythical beings located around or beyond the western edge of the Mediterranean. In particular he focuses on the way in which the ancient Greeks, but also all those other ancient peoples who contributed to the Mediterranean culture of the first millennium BC, gave credence to narratives about these aberrant beings, notably because they were compatible with important dimensions of real life, either biological or social. He provides us with a careful and detailed analysis of the Kolaios votive at the Samian Heraion, which as a visual experience reflected the acquisition of incredible wealth in the sphere of these monstrous beings. Multicorporeal and polycephalous in its visuality and materiality, in-and-of-itself the monument was meant to be perceived as a veritable monster, a marvelous material being worthy of the great Samian sanctuary and its cosmopolitan character.

Eurydice Kefalidou, explores the iconography of people with physical disabilities and/or deformities, depicted mainly on vases from the mid 8th century to the late 4th century BC. She moves on with her discussion into the most common or the most significant cases of both congenital and acquired disabilities such as the Siamese twins, gigantism and dwarfism, as well as some problems with the limbs, spine and head, which in certain cases can be associated either with disease or with senile age.

Véronique Dasen, concentrates on the ancient Greek medical theories which provide conflicting views about the birth of twins, which varied from rejection to appreciation. For this purpose, she focuses on the relationship between medical discourse and iconography.

Sylvana Chrysacopoulou, attempts to shed more light on Empedocles' cosmogony through Plato's *Symposium*. She argues that Teratogenesis may be explained as a necessary stage in his zoogony, while it can also provide a new understanding of his anthro-

σας και την πρώιμη επιχειρηματολογία γύρω από το πρόβλημα της αναφοράς· τον εξορθολογισμό μέσα από τη χρήση ετυμολογιών (Παλαίφατος).

Ο **Ηλίας Κουλακιώτης**, με αφορμή μια ψευδεπίγραφη επιστολή του Αλεξάνδρου προς τον Αριστοτέλη γραμμένη στα Λατινικά, επιχειρεί να κατανοήσει την κατηγοριοποίηση των διαφόρων τεράτων που χαρακτηρίζονται από υβριδικότητα (π.χ. κυνοκέφαλοι, σειρήνες), καθώς και τη λογική αυτής της βιολογίας του συγγραφέα που είναι συνδεδεμένη με τις αντιλήψεις για τον εξωτικό χώρο, τη θρησκεία και τον πολιτικό βίο.

Ο **Χρήστος Μεράντζας**, αναφέρεται στο μυθικό κύκλο σχετικά με τη φύση και το χαρακτήρα του Ακεφάλου στους πρώτους χριστιανικούς αιώνες, που συσχετίστηκε με την υπέρτατη αρχή του κόσμου. Επισημαίνει, επίσης, ότι η ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα διέσωσε, μαζί με τον Ακέφαλο, και ένα πλήθος μυθικών και φανταστικών όντων, όπως ο Σκιάποδας, ο Μαρτιχόρα, ο Κυνοκέφαλος, ο Μονόκερως, που επιβίωσαν στα μεσαιωνικά χρόνια και συνέχισαν τον εικαστικό και λογοτεχνικό τους βίο και πολύ αργότερα, ακόμη και μετά τις γεωγραφικές ανακαλύψεις των Ευρωπαίων.

Ο **Δημήτριος Κ. Ράιος**, εξετάζει το μύθο της λυκανθρωπίας που επιβιώνει από την αρχαιότητα έως σήμερα έχοντας εισδύσει στη σφαίρα της ανθρωπολογίας, της θρησκείας, της μαγείας, της λογοτεχνικής ή πολιτικής αλληγορίας, της τέχνης και της ιατρικής.

Τέλος, η **Δήμητρα Μήττα**, παρουσιάζει ένα μικρό μυθολογικό λεξικό των σημαντικότερων περιπτώσεων αποκλίσεων του αρχαίου ελληνικού κόσμου.

Μέρος II. Ιατρική

Στο δεύτερο μέρος οι συγγραφείς παρουσιάζουν και προβληματίζονται πάνω στους τρόπους που η σύγχρονη ιατρική αντιμετώπισε την τερατογένεση, τις μεθόδους προσέγγισης των περιστασιακών ή των συνδρόμων που διαπίστωσε, την ορολογία που στηρίζεται συνήθως στην αρχαία ελληνική μυθολογία, καθώς και τα θεραπευτικά σχήματα που ακολουθούνται ώστε να προλάβουν την επιδείνωση ή ακόμη και να βελτιώσουν την υγεία των «ασθενών».

Ως γνωστόν, οι συγγενείς ανωμαλίες διατρέχουν όλα τα μέρη του ανθρώπινου σώματος. Έτσι, ο **Παναγιώτης Ν. Σουκάκος**, ξετυλίγει τα ιδιότυπα χαρακτηριστικά των συγγενών ανωμαλιών των άνω και κάτω άκρων, όπως περιγράφονται τόσο από τις παλαιότερες μυθικές αφηγήσεις όσο και από τη σύγχρονη ιατρική. Παρουσιάζει ενδιαφέροντα στοιχεία που συνδέονται

pogony and the religion which Empedocles proposes to be set under Aphrodite's rule and worship.

Chloe Balla, attempts a brief survey of the different contexts in which the first philosophers (Empedocles through Aristotle) exploit the notion of monstrosity, which relates to Empedocles' zoogony; Aristotle's natural science; philosophy of language and early argumentation on the problem of reference; rationalization through the use of etymologies (Palaephatus).

Elias Koulakiotis, examines the spurious *Letter of Alexander to his teacher Aristotle*, written in Latin in an attempt to understand the "archeology" and the categorization of the various monsters (e.g. cynocephalus, sirens). The logic behind the author's "monstrous" biology, may be associated with the notions of the paradoxical landscape, religion, and political life.

Christos Merantzias, discusses the mythic cycle of the god Acephalus, one of the oddest forms of the magical Greco-Egyptian pantheon, which propagated broadly in late antiquity. The author points out that at the same time, along with Acephalus, Greco-Roman antiquity has saved for our benefit a myriad of mythical and imaginary beings such as the Sciapodus, the Mantichore, the Cynocephalus and the Unicorn who survived through medieval times into much later years, namely even after the new geographical discoveries of the Europeans, continuing their artistic and literary life.

Dimitrios K. Raios, explores the myth of the werewolf which has survived to date, and has entered the sphere of anthropology, religion, magic and, literary or political allegory, art and medicine.

Finally, **Dimitra Mitta**, provides a brief mythological dictionary of the most important hybrids and extraordinary beings of the ancient Greek world.

Part II. Medicine

In the second part, the authors present and analyze the ways in which modern medicine encountered the teratogenicity, the methods of recognising the cases or the syndromes which it has identified today, the terminology that usually derives from the ancient Greek mythology as well as the treating protocols, which can prevent the deterioration or even facilitate the improvement of "patient's" health.

As is well-known, congenital anomalies are found throughout the entire human body. **Panayotis N. Soucacos**, unravels the mysteries and unique

με την αιτιοπαθογένεση, τη συχνότητα και την ταξινόμηση αυτών των ανατομικών αποκλίσεων. Ιδιαίτερη έμφαση προσδίδεται στη χρησιμοποιούμενη διεθνώς ορολογία, η οποία είναι κατάμεστη από αγγλόφωνες λέξεις, ελληνικής ρίζας και ετυμολογίας. Η ανθρωπολογική και κοινωνική σημασία των άνω και κάτω άκρων, και ιδιαίτερα του χεριού, συνδέεται με αρχαιολογικές εικόνες μύθων, θρύλων, λαογραφικών αφηγήσεων και δεισιδαιμονιών, αφού το ανθρώπινο χέρι λειτουργεί συμβολικά τόσο ως εργαλείο, όσο και ως όπλο. Το περιεχόμενο του κειμένου του αφήνει τη σκέψη να πλοηγείται σε αρχαιολογικές και μυθολογικές ψηφίδες, από τις οποίες αναγνωρίζονται εντυπωσιακές ομοιότητες με τη σύγχρονη ιατρική. Όλα αυτά συντελούν σε διεύρυνση της παιδείας των επιστημόνων (χειρουργών, γενετιστών, ερευνητών) που ασχολούνται με το γνωστικό αντικείμενο των συγγενών ανωμαλιών και ιδιαίτερα του μυοσκελετικού συστήματος.

Ο **Μάριος Μαρσέλος**, με την αδιαμφισβήτητη πολύχρονη εμπειρία του, θέτει το ερώτημα και πραγματεύεται το κατά πολλούς αμφιλεγόμενο θέμα της επίδρασης τοξικών ουσιών, βλαπτικών παραγόντων και περιβαλλοντικών ρύπων στην ανάπτυξη συγγενών ανωμαλιών και μορφών τερατογένεσης κατά την ενδομήτρια ζωή. Οι πολυπαραγοντικοί μηχανισμοί στην ανάπτυξη ανατομικών αποκλίσεων από την κανονικότητα θεωρείται ότι παίζουν σημαντικό ρόλο, ενώ εξ'ίσου ισχυρή συμμετοχή έχουν οι πάσης φύσεως γενετικές επιδράσεις και γονιδιακές μεταλλάξεις και μηχανισμοί.

Ο **Στέργιος Β. Μπούσιος**, υπογραμμίζει τη νοσολογική σοβαρότητα που προκύπτει από τη διάγνωση συνύπαρξης καρκίνου και εγκυμοσύνης. Η θεραπευτική αντιμετώπιση αποτελεί καίριο διακύβευμα, γιατί εμπλέκει δύο υπάρξεις, τη μητέρα και το έμβρυο. Η συχνότητα του καρκίνου στην κύηση εμφανίζει αυξητική τάση τις τελευταίες δεκαετίες λόγω της καθυστέρησης της εγκυμοσύνης στα μεταγενέστερα αναπαραγωγικά έτη. Τα διαγνωστικά και ιδιαίτερα τα θεραπευτικά σχήματα, απαιτούν σχολαστική επιμέλεια λόγω της πιθανότητας ανάπτυξης τερατογένεσεων και εμφάνισης συγγενών ανωμαλιών.

Οι **Μηνάς Πασχόπουλος**, **Παναγιώτης Καναβάρος** και **Αλεξάνδρα Μπαρμπούτη**, προσδίδουν έμφαση στην εμβρυοσκόπηση, που ως ελάχιστη επεμβατική διαγνωστική μέθοδος, επιτρέπει την άμεση παρατήρηση και εξέταση του αναπτυσσόμενου εμβρύου-κύησης μέσα στη μήτρα. Πρέπει όμως, να χρησιμοποιείται με αυστηρά κριτήρια-ενδείξεις λόγω

features of congenital abnormalities of the upper and lower extremities, as described from the times of ancient mythology and science down to modern-day medicine. He clarifies aspects of recent thought related to the etiopathogenesis, frequency and classification of these anatomical deviations. The author pays particular attention to the international glossary used to describe these particular anatomical anomalies, and underscores that the terminology used is mostly based on Greek roots and words. The anthropological and social significance of the upper and lower limbs, and especially of the hand, is associated with ancient images found in myths, legends, folklore and superstitions, as the human hand acts symbolically both as a tool and as a weapon. The content of the author's text encourages the reader to explore archaeological and mythological thought, and to ultimately to note their impressive similarities to modern medicine. The author's main aim is to contribute to the education of those scientists, such as surgeons, geneticists, researchers, who are faced with the complexities of congenital abnormalities, particularly those of the musculoskeletal system.

Marios Marselos, with his unquestionable experience, addresses questions pertaining to the controversial issue of the effects of toxic substances and environmental pollutants on the development of congenital abnormalities and teratogenicity in endometrial life. A vast array of multifactorial mechanisms is considered to be playing an important role in the development of anatomical deviations from normality. In addition to pinpointing the environmental factors, the author underscores the role of genetic factors and gene mutations as causes of congenital malformations.

Stergios B. Bousios, highlights the severity of the disease resulting from a diagnosis of cancer coexisting with pregnancy. Treatment is critical, as it involves two organisms, namely both the mother and the fetus. The incidence of cancer among pregnant mothers has increased in recent years as a result of many females' decision to delay pregnancy for a later time in their reproductive period. Diagnostic, and in particular therapeutic protocols, require meticulous compliance due to the increased possibility of teratogenesis and congenital abnormalities.

Minas Paschopoulos, **Panagiotis Kanavaros**, and **Alexandra Barbouti**, focus on the application of embryoscopy, a minimally invasive diagnostic

του αυξημένου κινδύνου αποβολής. Παρά ταύτα, σε παθολογικές κηύσεις και σε συνδυασμό με υπερηχογραφικά απεικονιστικά ευρήματα, παρέχει σημαντική μορφολογική πληροφόρηση για την κατάσταση του εμβρύου.

Ο **Θωμάς Βρεκούσης** και η **Ειρήνη Καρατζένη**, ερευνούν και αναλύουν την πολλαπλότητα των μηχανισμών που περιλαμβάνουν πολυσύνθετους χρωμοσωμικούς συνδυασμούς, γονιδιακές μεταλλάξεις και ενζυμικές διεργασίες για τον καθορισμό του φύλου. Γενετικές ή ενζυμικές διαταραχές, που μπορεί να οδηγήσουν σε αποτυχία του κλασικού φαινότυπου του άρρενος ή θήλεος, είναι γνωστές ακόμη και κατά την αρχαιότητα και ιστοριογραφούνται ως ερμαφροδιτικά όντα. Ο κοινωνικός αντίκτυπος αυτών των διαταραχών είναι σημαντικός και δεν πρέπει να υποτιμάται.

Σε ανάλογο μήκος κύματος κινούνται ο **Γεώργιος Ανδρούτσος** και η **Μαριάννα Καραμάνου**, περιγράφοντας ερμαφρόδιτα ιστορικά και μυθολογικά όντα κατά την ανάπτυξη και διαδρομή αρχέγονων κοινωνιών και πολιτισμών. Η ερμαφροδιτική μορφή του φύλου, ερέθιζε την ανθρώπινη φαντασία και γνώρισε ποικίλες ερμηνείες ως προς τη γένεσή της – σημάδι θεϊκής οργής, επινόημα διπλής φύσης και ακόμη αξιοπερίεργο φυσικό φαινόμενο.

Ο **Νικόλαος Α. Παπαδόπουλος**, η **Ιουλία Ιωαννίδου-Μαραθιώτου** και ο **Μόσχος Α. Παπαδόπουλος**, πραγματεύονται τις σχιστίες που συγκαταλέγονται μεταξύ των συνηθέστερων συγγενών ανωμαλιών και εντοπίζονται στην ανατομική περιοχή του σπλαχνικού κρανίου και είναι κατ' εξοχήν ορατές. Οι σχιστίες, εκτός από τις εμφανείς δυσμορφίες του προσώπου, προκαλούν σειρά λειτουργικών διαταραχών σε σχέση με την ομιλία και την ακοή και έχουν σημαντική επίπτωση στο ψυχισμό του ατόμου. Ο Δημοσθένης (384-323 π.Χ.), ο περίφημος ρήτορας της αρχαιότητας, έπασχε από σχιστία (ρινολαλία), την οποία προσπαθούσε να διορθώσει τοποθετώντας βότσαλα στο στόμα του.

Οι **Χρήστος Δ. Καλογερόπουλος** και **Δημήτριος Χ. Καλογερόπουλος**, αναφέρονται στις συγγενούς αιτιολογίας δυσμορφίες των οφθαλμών και των οφθαλμικών κόγχων, οι οποίες είναι σχετικά σπάνιες και συνοδεύονται από άλλες συγγενείς ανωμαλίες. Η αρχαία ελληνική μυθολογία, προσφέρει χαρακτηριστικά παραδείγματα τερατομορφίας των οφθαλμών, με κύριο εκπρόσωπο το γίγαντα Πολύφημο που είχε έναν οφθαλμό στη μεσότητα της μετωπιαίας χώρας και τυφλώθηκε από τον πολυμήχανο Οδυσσέα.

Ο **Μανούσος Καμπούρης** και ο **Γεώργιος Γαϊτάνης**, διερευνούν και επεξεργάζονται το πολύ ενδιαφέ-

method which allows direct observation and examination of the growing foetus in *utero*. The authors emphasize the need to apply this method on the basis of strict criteria and indications due to the increased risk of miscarriage associated with the aforementioned method. However, in abnormal pregnancies and in conjunction with ultrasound imaging, embryoscopy may provide significant morphological information on the condition of the fetus.

Thomas Vrekousis and **Irene Karatzeni**, investigate and analyze the multiplicity of mechanisms involving complex chromosomal combinations, gene mutations and enzymatic pathways to determine sex. Genetic or enzymatic disorders that may lead to failure of the classic male or female phenotype were known even in antiquity and were referred to as hermaphrodites. The authors underscore the significance of the social impact of these disorders which should not be underestimated.

In a similar framework, **Georgios Androutsos** and **Marianna Karamanou**, describe hermaphrodites in the form of historical and mythological beings through the timeline of early societies and cultures. The hermaphrodite form intrigued the human imagination, which inevitably resulted in various interpretations of its genesis: some considered it a sign of divine anger, while others deemed it a concept of dual nature.

Nikolaos A. Papadopoulos, **Ioulia Ioannidou-Marithiotou** and **Moschos A. Papadopoulos**, deal with cleft palates that are among the most common congenital abnormalities, located in the facial skeleton (viscerocranium) which for the most part, is visible. The cleft palate apart from the obvious facial malformations, is also associated with various disturbances including speech, hearing, while it often affects the individuals psychological well-being. Demosthenes (383-323 BC), a famous orator in ancient times, suffered from cleft palate (nasal voice), the symptoms of which he attempted to mitigate by putting pebbles in his mouth.

Christos D. Kalogeropoulos and **Dimitrios C. Kalogeropoulos**, write about the congenital etiology of malformations of the eyes and the orbit, which are relatively rare and are frequently associated with other congenital abnormalities. Ancient Greek mythology provides characteristic examples of eye teratologies. One primary example described by the authors is that of the giant Polyphemus who had a single eye in the middle of his forehead, but was

ρον θέμα του μίγματος της ανθρώπινης και ερπετικής φύσης. Ιστοριογραφικά και μυθολογικά διακρίνουν δύο τύπους, τον εξαρτηματικό και τον διφυή. Χαρακτηριστικό παράδειγμα εξαρτηματικού τύπου ήταν η Μέδουσα που είχε φίδια αντί για μαλλιά στη κεφαλή και διφυούς ο Κέκρωψ Α', βασιλιάς των Αθηνών, που είχε μορφή οφιανθρώπου και υπήρξε μέγας νομοθέτης και πολιτικός και επέβλεψε, μεταξύ άλλων, τη διαμάχη Αθηνάς και Ποσειδώνα για την ονομασία της πόλης που ο ίδιος ίδρυσε.

Οι συγγενείς καρδιοπάθειες αναγνωρίζονται από όλους ότι κατέχουν την μεγαλύτερη συχνότητα στο χώρο των συγγενών ανωμαλιών και είναι σημαντικές διότι θέτουν σε κίνδυνο τη ζωή του ανθρώπου και συνδέονται με την επιβίωσή του. Οι **Σπυρίδων Ράμμος** και **Κωσταντίνος Ε. Αναγνωστόπουλος**, αποδίδουν στο πρωτοποριακό έργο των William Harvey (1626) και William Osler ("Congenital affection of the heart", στο *The principles and practice of medicine*, 1892), τη σημαντικότερη συμβολή στην περιγραφή των συγγενών ανωμαλιών και την αντιμετώπισή τους. Επισημαίνουν, ιδιαίτερα, τη συμβολή του Ιπποκράτη, οποίος περιέγραψε εκτενέστατα στο *Περί Καρδίας*, λεπτομέρειες για την καρδιαγγειακή ανεπάρκεια και κυάνωση, και άλλους παράγοντες καρδιακού κινδύνου, οι οποίοι είναι δυνατόν να οδηγήσουν σε αιφνίδιο καρδιακό θάνατο.

Μέρος III. Γενετική

Οι μελέτες του **τρίτου μέρους** είναι αφιερωμένες στην σύγχρονη γενετική ματιά στους «παράξενους» αυτούς φαινοτύπους. Σήμερα γνωρίζουμε ότι η εμφάνιση πολλών από τα ιδιότυπα αυτά όντα οφειλόταν σε γενετικές μεταλλάξεις και ότι στην πραγματικότητα έπασχαν από γενετικά σύνδρομα.

Η **Αννα Μπατιστάτου** και η **Μαρίκα Σύρρου**, δίνουν ορισμένα στοιχεία όπου αναγνωρίζονται εμφανείς ομοιότητες μεταξύ «αλλόκοτων» πλασμάτων, από τα οποία πιθανά αντλήθηκε η αρχική πληροφορία (σειρηνομελία, γιγαντισμός, αχονδροπλασία, σύνδρομο Williams, υπερτριχωση, πορφυρία, κυκλωπία κ.λπ.) και γενετικών συνδρόμων και νοσημάτων.

Η **Λιάνα Φιδάνη**, εξετάζει το πώς οι σύγχρονες γνώσεις για τη γενετική και τα γενετικά σύνδρομα επιτρέπουν να δοθεί επιστημονική εξήγηση για την εμφάνιση των φανταστικών αυτών πλασμάτων.

Η **Μαρίκα Σύρρου**, παρουσιάζει τις περιοδεύουσες «συλλογές» και εκθέσεις παραδοξοτήτων με άτομα με δυσπλασίες και αναπηρίες αλλά και άτομα

blinded by the *polymetis* Odysseus.

Manousos Kambouris and **Georgios Gaitanis**, investigate and delineate the very interesting mixture of human reptilian natures. The authors distinguish, historically and mythologically, two types of this kind of creatures, the adjective and the twin. A typical example of the adjective type was Medusa, who wore snakes rather than hair on her head. On the other hand, Cecrops the mythical king of Athens, was of the twin type. Cecrops was half snake and half man, and was considered a great lawmaker and politician who *inter alia* arbitrated the conflict between Athena and Poseidon over the name of the city which he had founded himself.

Congenital heart disease, recognized as having the highest incidence among congenital anomalies, is of critical importance, since these malformations can endanger human life and survival. **Spyridon Rammos** and **Kostantinos E. Anagnostopoulos**, consider the pioneering works of William Harvey (1626) and William Osler ("Congenital affection of the heart", in the *The principles and practice of medicine*, 1892), as consisting the most significant contributions to the description of congenital heart abnormalities and their treatment. The authors also note that Hippocrates extensively described in his work "On the Heart", the heart and its disorders, including cardiovascular failure, cyanosis and other risk factors that may lead to sudden cardiac death in his work "On the Heart".

Part III. Genetics

The third part is concerned with actual knowledge about genetics and genetic syndromes. In the reality the majority of these individuals with deformities suffered from genetic conditions and their phenotypes are scientifically explained by genetic mutations and conditions.

Anna Batistatou and **Marika Syrrou**, present an introduction where it is obvious that "odd" creature phenotypes present similarities to genetic syndromes and diseases (sirinomelia, gigantism, achondroplasia, Williams syndrome, hirsutism (hypertrichosis), porphyria, cyclopia etc.)

Liana Fidani, examines how the elucidation of the genetic etiology of disease and congenital malformations, could provide with a scientific explanation of origin of many "odd" beings, featuring in ancient tales, may finally be provided with a scientific explanation.

από διαφορετικούς πολιτισμούς με «περίεργη» εμφάνιση που άνθησαν στην Ευρώπη και στις ΗΠΑ κατά τον 18ο και 19ο αι. Αναδεικνύει το πώς η περίεργη εμφάνιση του κάθε αλλόκοτου πλάσματος, που προκαλούσε μοναδικό ενδιαφέρον, αποδιδόταν είτε στη διασταύρωση μεταξύ ειδών, στην καταγωγή τους από μακρινές εξωτικές φυλές ή χώρες, στις οποίες ζούσαν «αλλόκοτες» φυλές, ή στο εξελικτικό τους στάδιο (χαμένος κρίκος της αλυσίδας της ανθρώπινης εξέλιξης από τον πίθηκο στον άνθρωπο) ή ακόμα και στο ότι αποτελούσαν νέα είδη. Σήμερα είναι γνωστό ότι η πολλά από τα άτομα αυτά έπασχαν από γενετικά νοσήματα.

Τέλος, ο **Χρήστος Γιαπιτζάκης**, αναδεικνύει τις απόψεις των μεγάλων ελληνικών φιλοσόφων (Πλάτωνα, Αριστοτέλη και Επίκουρου), περί «ευγονίας», καθώς και το πώς η εφαρμογή των πλατωνικών ιδεών στην Ναζιστική Γερμανία προκάλεσε την μετονομασία της επιστήμης της κληρονομικότητας από Ευγονική σε Γενετική μετά από τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο.

Μέρος IV. Τέχνη-Ψυχολογία-Κοινωνιολογία

Τέλος, στο **τέταρτο μέρος**, παρουσιάζονται μελέτες που αναφέρονται ή προσπαθούν να ερμηνεύσουν ιατρικά σύνδρομα ή νοσήματα από την πλευρά της ιστορίας της ιατρικής, της τέχνης και της πολιτικής και κοινωνικής επιστήμης.

Ο **Χρήστος Δερμεντζόπουλος**, ο **Νίκος Κατσικούδης**, και η **Βικτώρια Φερεντίνου**, ανιχνεύουν όψεις της ετερότητας όπως αποτυπώνεται στην τέχνη από την αρχαιότητα έως τον 20ο αιώνα σε διαφορετικά καλλιτεχνικά είδη και θεάματα. Παρουσιάζουν τρεις μελέτες περίπτωσης (Σάτυροι, Odile Redon, κινηματογράφος) που αναδεικνύουν τους διαφορετικούς και ποικίλους τρόπους, με τους οποίους η ετερότητα προσλαμβάνεται και οπτικοποιείται μέσα από την τέχνη και το λαϊκό θέαμα, προσφέροντας μια αποκρουστική αλλά γοητευτική εικόνα της σωματικής και ψυχικής παρέκκλισης.

Η **Άννα Μπατιστάτου**, εστιάζει στη στενή σχέση ιατρικής και τέχνης από την εποχή των μεγάλων επιστημόνων-καλλιτεχνών της αναγέννησης ως σήμερα. Εδώ η σχέση αυτή παρουσιάζεται από την οπτική γωνία που φωτίζει τις νόσους που αναπαρίστανται σε έργα τέχνης, ακόμα και σε ανύποπτο χρόνο.

Η **Βασιλική Σιαφάκα**, έχοντας ως αφετηρία τις θεωρίες του S. Freud σχετικά με τον άρρηκτο δεσμό σώματος και ψυχής, ανιχνεύει το πώς το αποτέλεσμα αυτών των διεργασιών αλληλεπίδρασης, οδηγεί στην εγκατάσταση άλλοτε μιας αναπαράστασης του

Marika Syrrou, presents touring “collections” of freaks of nature (monsters, human oddities), which flourished during the 18th and 19th centuries, in both Europe and the USA. In these shows individuals with body disabilities but also people from different cultures and with an odd appearance were exhibited as freaks. Each “freak” was often accompanied often by a scientific explanation and was advertised by means of a strange story that attracted the attention of the audience. Their odd appearance was attributed to mixed ancestry, to new species, to their evolutionary stage, or even to ancestry from distant exotic tribes or countries: hence, their appearance in public served the dual purpose of entertainment and education. Nonetheless, we know nowadays that the majority of these people simply suffered from genetic disorders.

Finally, **Christos Yapijakis**, explores the ideas of major Greek philosophers (Plato, Aristotle, Epicurus) about the notion of “eugony”, and demonstrates how the implementation of platonic ideas in Nazi Germany resulted in renaming the science of heredity from Eugenics to Genetics after the World War II.

Part IV. Art- Psychology-Sociology

Finally, in the part iv, are included papers which present or attempt to explain syndromes or diseases in the context of the history of medicine, art, and political and social science.

Christos Dermentzopoulos, **Nikolaos Katsikoudis** and **Victoria Ferentinou**, explore aspects of alterity as manifested from antiquity to the 20th century in various artistic genres and spectacles. The authors present three case studies (Satyrs, Odilon Redon, modern narrative cinema) that weave together the different and multiple ways in which the Other was conceptualised and visualized through art and spectacles, providing ultimately a repulsive, yet fascinating image of aberration.

Anna Batistatou, focuses on the close relationship between medicine and art from the times of the great scientists-artists in the Renaissance down to the present day. Herein, this relationship is presented from a point of view that illuminates the works of visual art as a visual testimony of disease.

Vasiliki Sifaka, based on S. Freud’ theories about the profound link between the body and the mind, attempts to examine how the effect of this mode of interaction can lead to the installation of

σώματος επενδυμένης θετικά, με ισόρροπη σύνθεση, κι άλλοτε αρνητικά, με αίσθημα δυσαρμονίας, σύγχυσης και αποξένωσης από το σώμα.

Η **Μάρθα Γ. Παπαδοπούλου** επισημαίνει την εξέλιξη των επιστημών και της ιατρικής κατά το 19ο αι. Τα λογοτεχνικά κείμενα με αναφορές στην ιστορία, τον κινηματογράφο και τις φυσικές επιστήμες προσέλκυσαν το ενδιαφέρον των αναγνωστών με ξυλογραφίες, λιθογραφίες και φωτογραφίες. Η πρόοδος των επιστημών ιδιαίτερα στη στρατιωτική χειρουργική, την παθολογική ανατομική, τη μικροβιολογία και τη φυσιολογία έχει συντελέσει στην περαιτέρω κατανόηση της ανθρώπινης φύσης.

Τέλος, ο **Θεόδωρος Π. Παπαθεοδώρου**, παρουσιάζει τη θεωρία του C. Lombroso, σύμφωνα με την οποία ο εγκληματίας άνθρωπος φέρει στην ιδιοσυστασία του τα «σπέρματα του εγκλήματος», που του μεταβιβάστηκαν από τους νόμους της κληρονομικότητας. Διακρίνεται δε από τους κανονικούς ανθρώπους βάσει ορισμένων μορφολογικών και ανατομικών «στιγμάτων», τα οποία και καθορίζουν την προδιάθεσή του και τη ροπή του προς το έγκλημα.

Ελπίζουμε ότι η σύνολη συζήτηση που αποτυπώθηκε στον συλλογικό αυτό Τόμο, μπορεί ενδεχομένως να μας βοηθήσει να κατανοήσουμε ερωτήματα όπως 1) τι μπορούμε να διδαχτούμε από ένα «λάθος της φύσης» ή από ένα άλμα της φαντασίας; 2) τι συνιστά την ανθρωπότητα, σύμφωνα με τις αξίες κάθε πολιτισμού/κοινωνίας; 3) τι είναι αυτό που γεννά φόβο απέναντι στην ετερότητα;

**Αριάδνη Γκάρτζιου-Τάττι
Παναγιώτης Ν. Σουκάκος
Μηνάς Πασχόπουλος**

either a body representation that is positive and balanced or, in contrast, to a body image which is negative, laden with a sense of disharmony, confusion and alienation.

Martha G. Papadopoulou underlines the evolution of science and medicine in the 19th century. Literary texts with references to history, cinema and natural sciences have attracted readers' interest in woodcuts, lithographs and photographs. Scientific progress, especially in military surgery, pathology, microbiology and physiology, science has advanced our understanding of human nature.

Finally, **Theodoros P. Papatheodorou**, presents C. Lambroso's theory according to which the criminal man carries in his own constitution the "seeds of crime" that were transferred to him through the laws of heredity. In that case the "criminal" is distinguished from normal people on the basis of certain morphological and anatomical "stigmata", which determine their predisposition and their propensity to crime.

As a concluding remark, we would like to stress our hope that the overall discussion epitomized in this collective volume will help us to understand better a number of questions, such as: 1) What can we learn from the "mistakes of nature" or from a simple leap of the imagination?, 2) What constitutes humanity, according to the values of every single culture and society?, 3) Finally, what is it that makes us be afraid of someone or something "different"?

**Ariadne Gartziou-Tatti
Panayotis N. Soucacos
Minas Paschopoulos**

Η Αναπηρία και η Δυσμορφία στην Ελληνική Αγγειογραφία από την Ύστερη Γεωμετρική έως την Ύστερη Κλασική Περίοδο

Disability and Deformity in Greek Vase Painting from the Late Geometric to the Late Classical Period

ΕΥΡΥΔΙΚΗ ΚΕΦΑΛΙΔΟΥ
EURYDICE KEFALIDOU

Περίληψη

Στο κείμενο αυτό εξετάζονται οι απεικονίσεις ατόμων με διάφορες μορφές σωματικής αναπηρίας ή/και δυσμορφίας, από τα μέσα του 8ου αιώνα π.Χ. έως το τέλος του 4ου αιώνα π.Χ. Πολλά αρχαία κείμενα αναφέρονται σε άτομα ή ομάδες (θεούς, ήρωες και θνητούς) με εμφάνιση ή/και συμπεριφορά που παρουσιάζει αποκλίσεις από την 'κανονικότητα'. Επιπλέον, οι παλαιοανθρωπολογικές μελέτες συχνά διακρίνουν ίχνη ασθενειών, αναπηριών και δυσμορφιών σε σκελετικά κατάλοιπα. Εδώ εστιάζουμε κυρίως στην εικονογραφία της κεραμικής, η οποία σώζει πολλές ανάλογες απεικονίσεις που εντάσσονται σε ποικίλα αφηγηματικά συμφραζόμενα. Αυτές οι παραστάσεις μας βοηθούν να κατανοήσουμε καλύτερα τις απαρχές και την εξέλιξη των σχετικών θεμάτων και μοτίβων (μέθοδοι οπτικής αφήγησης) και να ανιχνεύσουμε τις αντιλήψεις των εκάστοτε κοινωνιών καθώς και τη στάση τους απέναντι στα ανάπηρα ή/και δύσμορφα άτομα. Λόγω της περιορισμένης έκτασης του κειμένου η συζήτηση είναι συνοπτική και αφορά μόνο τις πιο συχνές ή πιο

Summary

This paper explores the iconography of people with physical disabilities and/or deformities, depicted mainly on vases from the mid 8th century BC to the late 4th century BC. Many ancient texts refer to individuals or groups (gods, heroes or mortals) whose appearance deviates from 'normality'; moreover, paleoanthropological research examines the skeletal remains of ancient populations, identifying traces of diseases, disabilities and deformations. I focus on the study of ancient Greek iconography, with particular emphasis on painted pottery, which shows several relevant representations in various narrative contexts (visual narration) thus helping us to better understand the origin and the development of the disability/dysmorphia visual patterns, the perceptions of each era and the society's attitude to people with disabilities and/or deformities. Due to the limited extent of the text I only discuss briefly the most common or the most significant cases of both congenital and acquired disabilities such as the

χαρακτηριστικές μορφές συγγενών ή επίκτητων μορφών αναπηρίας ή/και δυσμορφίας, όπως είναι οι σιαμαίοι δίδυμοι, ο γιγαντισμός και ο νανισμός, διάφορα προβλήματα στα άκρα, στην σπονδυλική στήλη και στο κεφάλι, που πολλές φορές (αλλά όχι πάντοτε) σχετίζονται με τη γεροντική ηλικία, καθώς και τις μορφές-καρικατούρες, που καταδεικνύουν το 'οπτικό χιούμορ' της εποχής αλλά μπορεί να απηχούν εκφάνσεις της πολιτικής, της θρησκείας και της κουλτούρας.

Λέξεις Κλειδιά

Αναπηρία, δυσμορφία, κεραμική, εικονογραφία, οπτική αφήγηση, οπτικό χιούμορ, σιαμαίοι, γιγαντισμός, νανισμός, χωλότητα, τυφλότητα, Γήρας, αλαλία, καρικατούρες

Τα σωζόμενα αρχαία κείμενα, αρχαιολογικά ευρήματα και σκελετικά κατάλοιπα μας δίνουν αρκετές πληροφορίες σχετικά με μυθικά ή ιστορικά πρόσωπα που έχουν διάφορες μορφές συγγενούς ή επίκτητης σωματικής αναπηρίας ή/και δυσμορφίας¹, δηλαδή με εμφάνιση ή/και συμπεριφορά που παρουσίαζε αποκλίσεις από την 'κανονικότητα'². Στη σύντομη συζήτηση που ακολουθεί, θα εστιάσουμε την προσοχή μας στις πρώιμες απεικονίσεις της αναπηρίας και της δυσμορφίας στην ελληνική τέχνη, κυρίως μάλιστα στην αγγειογραφία, από τα μέσα του 8^{ου} αιώνα έως το τέλος του 4^{ου} αι. π.Χ. Η επιλογή μας οφείλεται σε διάφορους λόγους: τα γραπτά αγγεία ήταν σκεύη ευρείας διάδοσης και εν πολλοίς καθημερινής χρήσης, συνεπώς η εικονογραφία τους, μας φέρνει πιο κοντά στην καθημερινή ζωή και αντιλήψεις, σε σύγκριση, λ.χ., με τις απόψεις των μεγάλων φιλοσόφων. Επιπλέον, οι παραστάσεις τους έχουν συνήθως αφηγηματικό χαρακτήρα, επομένως βλέπουμε τα ανάπηρα και/ή δύσμορφα άτομα μέσα σε ένα ευρύτερο

siamese twins, gigantism and dwarfism, as well as some problems in the limbs, spine and head, which in certain cases can be associated either with disease or with senile age, while in other cases (caricatures) should be understood as means of 'visual humour' which in some cases may have interesting religious and cultural connotations.

Key Words

Disability, deformity, dysmorphia, pottery, iconography, visual narration, visual humour, siamese twins, gigantism, dwarfism, lameness, blindness, Geras (Old Age), loss of speech, caricatures

The surviving ancient texts, archaeological finds and skeletal remains provide us with certain information regarding mythical or historical figures featuring a variety of inherent or acquired forms of physical disabilities and/or deformities¹, i.e. with an appearance or behaviour deviating from 'normality'². In the following brief discussion, we will focus in the early depictions of disability and dysmorphia in Greek art, and more specifically in vase painting from the late 8th century to the late 4th century BC. Our choice is based on various factors: The decorated vases were widely used in everyday life, manufactured and painted by artisans, therefore their iconography offers us a closer look to the common perceptions at that time, in contrast to e.g. the notions of the great philosophers. Furthermore, their illustrations are usually narrative in nature, enabling us to see the disabled and/or dysmorphic individuals in a broader context (social, religious, political, mythological etc., based on the content of each visual narration). And finally, it is in those vases that the majority of the early depictions of

1 *Θερμές ευχαριστίες οφείλω στους συναδέλφους Αριάδνη Γκάρτζιου-Τάττη και Παναγιώτη Ν. Σουκάκο για την πρόσκλησή τους να συμβάλω σε αυτόν τον Τόμο. Για τις ψυχικές-νοητικές ασθένειες ή παρεκκλίσεις από την 'κανονικότητα': MATTES (1970); SIMON (1978); PADEL (1992), (1995); HERSHKOWITZ (1998); HUBERT (2000); THUMIGER (2017). Για την εικονογραφία της μανίας: BARASCH (1991); KEFALIDOU (2009).*

2 Συχνά οι πληροφορίες μοιάζουν αντιφατικές. Για παράδειγμα, ενώ το σωματικό κάλλος είναι σταθερό χαρακτηριστικό των θεών και των ηρώων (πρόσφατα: TIVERIOS 2015), ανάμεσα στους ολύμπιους θεούς υπήρχε και ο χωλός Ήφαιστος (βλ. παρακάτω). Ακόμη, μαθαίνουμε για διάσημους τυφλούς μάντιες και μουσικούς (βλ. παρακάτω) αλλά διαβάζουμε και τις απόψεις του Πλάτωνα, στην ιδανική πολιτεία του οποίου υπάρχει θέση μόνο για τους γερούς και ευφειείς ανθρώπους (*Πολιτεία* 410a1-5, 460b7-c8), άποψη που συμμερίζεται εν μέρει και ο Αριστοτέλης, που αναφέρει (*Πολιτικά* 7, 1335b19-21) ότι για να περιοριστεί ο υπερπληθυσμός θα πρέπει να γίνεται έλεγχος των παιδιών, και αυτά που έχουν συγγενείς αναπηρίες να αφήνονται έκθετα. Περισσότερο ή λιγότερο αναλυτικές αναφορές σε διάφορες μορφές αναπηρίας και/ή δυσμορφίας υπάρχουν σε πολλές μελέτες σχετικά με την αρχαία ιατρική, βλ. ενδεικτικά: EDWARDS (1995), (1998); GARLAND (1995); ΓΕΡΟΥΛΑΝΟΣ, BRIDLER (1998); GRMEK, GOUREVITCH (1998); VERBANCK-PIERARD (1998); SALAZAR (2000); ΚΕΛΠΗΣ (2006); KELLEY (2007); POLLAK (2007); WICKHISER (2008); KEFALIDOU (2011).

1 *I am very grateful to Prof. Ariadni Gartzou-Tatti and Prof. Panagiotis N. Soucacos for their invitation to contribute to this volume; and to my son Lazaros for his valuable help in the English translation of my text. For the mental diseases or deviations from 'normality': MATTES (1970); SIMON (1978); PADEL (1992), (1995); HERSHKOWITZ (1998); HUBERT (2000); THUMIGER (2017). For the iconography of madness (mania): BARACH (1991); KEFALIDOU (2009).*

2 Often the information seems contradictory. For example, while bodily beauty is a constant feature of the gods and heroes (recently: TIVERIOS 2015), there was also the lame god Hephaistos (see below). Also, we learn about famous blind seers and musicians (see below), but we also read Plato's views, in whose ideal state there is only place for healthy and intelligent citizens (*Republic* 410a1-5, 460b7-c8). This point is shared partly by Aristotle who states (*Politics* 7, 1335b19-21) that in order to limit overpopulation, children with congenital disabilities should be exposed. Several references to various forms of physical disability and/or deformity can be found in many studies on ancient medicine, see i.e.: EDWARDS (1995), (1998); GARLAND (1995); ΓΕΡΟΥΛΑΝΟΣ, BRIDLER (1998); GRMEK, GOUREVITCH (1998); VERBANCK-PIERARD (1998); SALAZAR (2000); ΚΕΛΠΗΣ (2006); KELLEY (2007); POLLAK (2007); WICKHISER (2008); KEFALIDOU (2011).

Εικόνα 1. Σκηνή μάχης με σιαμαίους πολεμιστές, ένας από τους οποίους ανεβαίνει στο άρμα ενώ ο άλλος απωθεί τον αντίπαλο με το ξίφος του. Λεπτομέρεια παράστασης σε αττική υστερογεωμετρική οινόχνη: Αθήνα, Μουσείο Αρχαίας Αγοράς, αρ. P4885, περ. 750-725 π.Χ. (εικόνα από: <http://agora.ascsa.net/id/agora/image/object:P4885>).

Figure 1. Battle scene with Siamese twin warriors, one of whom climbs into the chariot while the other repels the opponent with his sword. Detail from an Attic Late Geometric jug: Athens, Agora Museum, no. ar. P4885, ca. 750-725 BC (from: <http://agora.ascsa.net/id/agora/image/object:P4885>).

πλαίσιο (μυθολογικό, κοινωνικό, θρησκευτικό, πολιτικό), ανάλογα με τα συμφραζόμενα της κάθε οπτικής αφήγησης. Και, τέλος, στα αγγεία διασώζεται η πλειονότητα των σχετικά πρώιμων απεικονίσεων αναπηρίας και/ή δυσμορφίας, γεγονός που μας βοηθά να ανιχνεύσουμε τις απαρχές και την εξέλιξη των διαφόρων θεμάτων και μοτίβων, πολλά από τα οποία διατηρήθηκαν στη μεταγενέστερη τέχνη.

Σιαμαίοι Δίδυμοι

Μια από τις παλαιότερες βέβαιες εικαστικές απεικονίσεις ατόμων με εκ γενετής απόκλιση από την κανονικότητα είναι οι σιαμαίοι δίδυμοι. Ήδη ο Όμηρος (*Ιλιάς* Λ 709-710, 750-753, Ψ 638-642) και ο Ησίοδος (*Απόσπ.*126) αναφέρονται στους μυθικούς σιαμαίους από την Ηλεία, τους Ακτορίονες/Μολίονες, που είχαν κοινό κορμό αλλά κανονικό κεφάλι και άκρα ο καθένας. Σημαντικό είναι το γεγονός ότι στην τέχνη της ίδιας εποχής, και συγκεκριμένα σε υστερογεωμετρικά αγγεία του β' μισού του 8^{ου} αιώνα π.Χ. (*ΕΙΚ. 1*) καθώς και σε χάλκινα έργα μικροτεχνίας του 7^{ου} αιώνα π.Χ., υπάρχουν απεικονίσεις 'διπλών' μορφών, ορισμένοι από τους οποίους συμμετέχουν σε μάχες ή μονομαχίες και μπορεί να ταυτίζονται με τους συγκεκριμένους μυθικούς σιαμαίους διδύμους³. Ακόμη κι αν κάποιοι από αυτούς τους πρώιμους καλλιτέχνες είχαν προσωπική αντίληψη για την εξωτερική εμφάνιση των σιαμαίων διδύμων (δεδομένου ότι αυτές οι γεννήσεις είναι πάρα πολύ σπάνιες),

disability and/or dysmorphia is saved until today, which in turn helps us track the birth and evolution of different themes and motifs, many of which survived in later art.

Siamese Twins

One of the earliest artistic depictions of individuals with a congenital divergence are the siamese twins. Both Homer (*Iliad* 11, 709-710, 750-753, 23, 638-642) and Hesiod (*Fragm.* 126) mention the mythical siamese from Elis, the Moliones/Aktoriones, who displayed a joint torso but each had a normal head, two hands and two legs. Interestingly enough, in Late Geometric pottery of the second half of the 8th c. BC (*FIG. 1*), as well as in bronze metalworks of the 7th c. BC, we find depictions of 'double' figures, some of which participate in battles or dual combats and may be identified with these particular mythical siamese twins³. Even if some of those early artists had a sort of personal understanding of the looks of people with similar appearance (given that birth of siamese twins are extremely rare), their artistic depictions, especially as adult warriors, are apparently an outcome of the artisans' productive imagination, based on the knowledge of myths about the Moliones or perhaps other siamese twins, most of which were undoubtedly transmitted orally and do not survive to the existing written sources.

3 Αναλυτικά: *LIMC*, I, λ. 'Aktorione'.

3 More on these issues: *LIMC*, I, s.v. 'Aktorione'.

η εικαστική απόδοσή τους (ειδικά ως ενηλίκων πολεμιστών) πρέπει να οφείλεται στη δημιουργική φαντασία τους, με βάση τα όσα γνώριζαν από τις μυθικές διηγήσεις περί Μολιόνων ή άλλων σιαμαίων διδύμων, οι περισσότερες από τις οποίες αναμφίβολως ήταν προφορικές και δεν έχουν σωθεί μέχρι σήμερα.

Γιγαντισμός και Νανισμός

Μυθικά πλάσματα με αφύσικη υπερανάπτυξη, όπως οι Κύκλωπες και οι Γίγαντες, είναι γνωστά ήδη από τα ομηρικά έπη. Ανάμεσα στις πρωιμότερες απεικονίσεις, η οποία θα γίνει πολύ δημοφιλής στη συνέχεια, είναι αυτή του Κύκλωπα Πολύφημου, ο οποίος πρωτοεμφανίζεται στην αγγειογραφία του πρώτου μισού του 7^{ου} αι. π.Χ.⁴. Το ένα από τα δύο βασικά χαρακτηριστικά του, δηλαδή η μονοφθαλμία του, σπανίως αποδίδεται στην εικονογραφία της κεραμικής των περιόδων που εξετάζουμε, οπότε κατά κανόνα (και μέχρι περίπου τα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ.), σχεδόν όλα τα πρόσωπα των μορφών εικονίζονται σε προφίλ⁵. Το άλλο βασικό χαρακτηριστικό του, το τεράστιο μέγεθός του, είναι σχετικά εύκολο να αποδοθεί με εικαστικά μέσα: συνήθως απεικονίζεται καθιστός αλλά το κεφάλι του φτάνει στο ίδιο ύψος με τους κανονικού μεγέθους ανθρώπους που στέκουν όρθιοι μπροστά του (Οδυσσέας και σύντροφοι), ενώ έχει και αναλόγως αυξημένο σωματικό όγκο. Παρόμοια εικαστικά μέσα χρησιμοποιούνται και στις μεταγενέστερες απεικονίσεις του Πολύφημου αλλά και ορισμένων Γιγάντων⁶, με την προσθήκη (τουλάχιστον από τους πιο αξιόλογους αγγειογράφους) μερικών ακόμη χαρακτηριστικών που προβάλλουν την άγρια φύση τους, όπως είναι τα μακριά ατημέλητα μαλλιά και γένια, τα μεγάλα δόντια κ.ά.⁷. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η άποψη ότι οι μύθοι και η εικονογραφία των πλασμάτων με αφύσικη υπερανάπτυξη (καθώς και άλλων μυθικών μορφών με υβριδικά και/ή 'τερατώδη' χαρακτηριστικά, όπως είναι λ.χ. οι γρύπες) δεν οφείλεται μόνο στη φαντασία των αρχαίων αλλά και στις εμπειρίες που αποκόμιζαν από την ανεύρεση απολιθωμένων οστών και κρανίων, πολλά από τα οποία θα μπορούσαν να εκληφθούν ως ανήκοντα σε υπερφυσικού μεγέθους ανθρωπο-

Gigantism and Dwarfism

Mythological figures with abnormal super-growth like the Cyclopes and the Giants are known to us from as early as Homer's epics. Some of the earliest depictions, which became popular and recurring ever since, are those of the Cyclops Polephymus, who made his first appearance on vases of the first half of the 7th century BC⁴. One of his two prominent characteristics, his one-eyedness, is rarely depicted in the iconography of pottery, since up until circa mid 5th century BC almost all faces are depicted in profile⁵. His other characteristic i.e. his massive size, is relatively easily depicted: he is much bulkier than normal-sized humans (Odysseus and his companions), and while he is usually depicted in a sitting pose his head is at the same level as the standing humans in front of him. Similar artistic means are used in the later depictions of Polyphemus as well as certain Giants⁶, with the addition (at least by the most skilled vase painters) of other features meant to emphasise on the savage nature of such creatures, like the messy hair and beard, big teeth etc⁷. Particularly interesting is the view that the legends and iconography of creatures with the aforementioned abnormal hyper-growth (as well as other mythical figures with hybrid and/or 'monstrous' features such as the griffins) is not to be solely attributed to the ancient Greeks' imagination but also to their findings of fossilised bones and skulls many of which could be perceived as belonging to humanoids of supernatural size who lived in earlier times⁸.

Dwarfism is the opposite of gigantism and it is interesting to notice that only male mythological individuals are depicted with features akin to gigantism while the iconography of dwarves includes male and female figures of both myth (such as the Pygmies⁹) and everyday life. In the case of dwarfism we are rather sure that the

4 Αναλυτικά: LIMC VI, λ. 'Kyklops, Kyklopes' και LIMC VIII, λ. 'Polyphemos'.

5 Για τις εξαιρέσεις (πρόσωπα κατ' ενώπιον): KORSHAK (1987). Για απεικονίσεις της μονοφθαλμίας του Πολύφημου σε (λιγοστά) αγγεία και, κυρίως, σε τρισδιάστατα έργα τέχνης (ειδώλια, γλυπτά), βλ. ενδεικτικά: LIMC VI, λ. Kyklops, Kyklopes (σποράδη) και LIMC VIII, λ. 'Polyphemos' (σποράδη). Πολύ ενδιαφέρουσα είναι η απόδοση του μοναδικού οφθαλμού στο κέντρο του στήθους του Πολύφημου, σε έναν αττικό μελανόμορφο σκύφο (περ. 500/490 π.Χ.): BAPD αρ. 306788.

6 Γενικά για τους Γίγαντες: LIMC IV, λ. 'Gigantes'. Αξίζει να σημειώσουμε ότι στις απεικονίσεις της Γιγαντομαχίας, οι Γίγαντες έχουν κατά κανόνα το ίδιο μέγεθος με τους αντιπάλους τους θεούς.

7 Ενδεικτικά αναφέρω την ανάλογη απεικόνιση του Γίγαντα Ανταίου, κατά τη διάρκεια της πάλης του με τον Ηρακλή, σε έναν κρατήρα του αγγειογράφου Ευφρόνιου, γύρω στο 510 π.Χ.: BAPD αρ. 200064.

4 More on these issues: LIMC VI, s.v. 'Kyklops, Kyklopes' and LIMC VIII, s.v. 'Polyphemos'.

5 For the exceptions to the rule (frontal faces): KORSHAK (1987). For depictions of the one-eyed Polyphemos in a small number of vases and, mainly, in three-dimensional artworks (figurines, sculptures) see i.e.: LIMC VI, s.v. Kyklops, Kyklopes (passim) and LIMC VIII, s.v. 'Polyphemos' (passim). Very interesting is the depiction of Polyphemos' eye in the center of his chest, on an Attic black-figure skyphos (ca. 500-490 BC): BAPD no. 306788.

6 Generally on the Giants and their iconography: LIMC IV, s.v. 'Gigantes'. It is interesting to notice that in depictions of Gigantomachy the Giants and their opponent Gods usually have similar size.

7 See i.e. the depiction of the Giant Antaios wrestling with Herakles on a krater by the painter Euphronios, circa 510 BC: BAPD no. 200064.

8 MAYOR (2011).

9 For these myths and their depictions (mainly the battle between Pygmies and cranes): LIMC VII, s.v. 'Pygmaioi'.

ειδή όντα παλαιότερων εποχών⁸.

Στον αντίποδα του γιγαντισμού βρίσκεται ο νανισμός. Είναι ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε ότι με χαρακτηριστικά γιγαντισμού εικονίζονται σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα ανδρικά μυθολογικά πρόσωπα ενώ η εικονογραφία των νάνων περιλαμβάνει ανδρικές και γυναικείες μορφές, τόσο του μύθου (όπως είναι οι Πυγμαίοι⁹) όσο και της καθημερινής ζωής. Μάλιστα οι αγγειογράφοι, ή τουλάχιστον ορισμένοι από αυτούς, παρατηρούν προσεκτικά την εξωτερική εμφάνιση των νάνων και αποδίδουν με μεγάλη ακρίβεια τα χαρακτηριστικά αυτού που σήμερα ονομάζουμε «δυσανάλογο νανισμό», και, πιο συγκεκριμένα, τα χαρακτηριστικά της «αχονδροπλασίας»: κορμός μεσαίου ή μικρού μεγέθους, δυσανάλογα μικρά χέρια και πόδια, μεγάλο χαρακτηριστικό κεφάλι, κ.τ.λ.

Οι απεικονίσεις νάνων γενικότερα στην ελληνική (αλλά και στην παλαιότερη, αιγυπτιακή, τέχνη) αποτέλεσαν αντικείμενο ειδικής μελέτης¹⁰. Εδώ αναφέρουμε μόνο δύο παραδείγματα, που είναι μάλλον βέβαιο ότι εικονίζουν νάνους της καθημερινής ζωής του 5^{ου} αιώνα π.Χ.: έναν γυμνό άνδρα μεταξύ των ασθενών σε μια μοναδική απεικόνιση αρχαίου 'ιατρείου' (περ. 470-460 π.Χ.)¹¹, και μία γυμνή γυναίκα που πίνει κρασί (περ. 430-420 π.Χ. – *EIK. 2*)¹². Η γυμνή νάνος πρέπει να συσχετισθεί με τις πληροφορίες που μας δίνουν αφενός άλλες σύγχρονες απεικονίσεις νάνων σε συναφή συμποσιακά/διονυσιακά εικονιστικά συμφραζόμενα¹³ και αφετέρου ορισμένοι (κυρίως μεταγενέστεροι) αρχαίοι συγγραφείς¹⁴, που αναφέρονται σε άτομα με διαμαρτίες/δυσμορφίες που απασχολούνταν, μονίμως ή περιστασιακά, ως τραγουδιστές, χορευτές, μουσικοί, γελωτοποιοί κ.τ.λ. για τη διασκέδαση στα συμπόσια και στα λαϊκά πανηγύρια.

Διάφορα Προβλήματα στα Άκρα και τη Σπονδυλική Στήλη - Δυσμορφίες της Γεροντικής Ηλικίας - «Καρικατούρες»

Ορισμένες συνήθεις περιπτώσεις αναπηρίας ή/και δυσμορ-

vase painters, or at least some of them, had some sort of personal experience with dwarfs given the fact that they accurately depict the features we call today “disproportionate dwarfism”, specifically the type known as “achondroplasia”: torso of medium or small size, disproportionately small hands and feet, large head and forehead, etc.

The depictions of dwarves in Greek (but also earlier Egyptian art) have been a subject of extensive study¹⁰. In our discussion we mention only two indicative examples, which most likely depict everyday life dwarves of the 5th century BC: a naked male waiting to be examined by a physician in a unique depiction of an ancient ‘clinic’ (circa 470-460 BC)¹¹, and a naked female dwarf drinking wine (circa 430-420 BC – *FIG. 2*)¹². The role of the female dwarf should be understood in the wider context provided both by other depictions of dwarves in similar dionysian/symposion visual narrations¹³ and by some (mostly later) ancient authors¹⁴, who refer to people with various deformities who occupied themselves as singers, dancers, musicians, jesters etc. in symposia and folk festivals.

Various Limb and Vertebrate Conditions Usually Linked to Old Age – “Caricatures”

Some of the most common cases of disability and/or dysmorphia are those found in the limbs and vertebrate and may be relatively easily discernible in the skeletal remains. Ancient texts make numerous reference to lameness, which was usually acquired, a result of injury; if indeed the injury occurred in the field of battle, the disability (and any other similar condition) was a token of valour¹⁵. However, in certain cases it was feared that a lame woman would give birth to lame offsprings: Herodotus’s narration (V. 92) of Labda is very indicative of this, since she was a lame woman but also a member of the Corinthian royalty, who gave birth to a healthy boy who came to be one of the key

8 Mayor (2011).

9 Για τους σχετικούς μύθους (κυρίως η μάχη των Πυγμαίων με τους γερανοί) και τις απεικονίσεις τους: *LIMC* VII, λ. ‘Pygmaioi’.

10 DASSEN (1993). Βλ. και σημ. αρ. 13.

11 Για το αγγείο βλ. (με βιβλιογραφία): *BAPD* αρ. 210078.

12 Για το αγγείο βλ. (με βιβλιογραφία): *BAPD* αρ. 4691.

13 Στην άλλη όψη του ίδιου αγγείου υπάρχει η παράσταση ενός διονυσιακού ιερού, με έναν υπερμεγέθη φτερωτό οφθαλμωτό φαλλό (σύμβολο γονιμότητας αλλά και υπέρμετρης σεξουαλικότητας) και άλλα λατρευτικά αντικείμενα. Αναλυτικότερα για την εικονογραφία των νάνων σε συμποσιακά και συναφή συμφραζόμενα: SCHÄFER (1997), 84-87, 89 (πρβλ. και 111-112); MITCHELL (2009), 235-242; STÄHLI (2009).

14 Βλ. ενδεικτικά: Λουκιανός, *Συμπόσιον* 18-19, σχετικά με τον δύσμορφο γελωτοποιό Σατυρίωνα.

10 DASSEN (1993). See also note no. 13.

11 For this vase see (with bibliography): *BAPD* no. 210078.

12 For this vase see (with bibliography): *BAPD* no. 4691.

13 On the other side of the same vase there is a depiction of a Dionysian sanctuary, with an oversized winged eye-phallus (symbol of fertility and excessive sexuality) and other cult objects. More on the iconography of dwarves in symposium and other relevant contexts: SCHÄFER (1997), 84-87, 89 (see also 111-112); MITCHELL (2009), 235-242; STÄHLI (2009).

14 See i.e.: Lucian, *Symposion* 18-19, on the dysmorphic jester Satyrion.

15 Such famous ‘multiple trauma kings’ were, for example in the 4th century BC, Agesilaos II (Sparta), and Philip II and Antigonos Monophthalmos (Macedonia).

Εικόνα 2. Γυμνή γυναίκα νάνος, που πίνει κρασί σε συμποσιακό-διονυσιακό περιβάλλον. Αττικός ερυθρόμορφος σκύφος: Μόναχο, Antikensammlungen, αρ. 8934, περ. 430-420 π.Χ. (εικόνα από: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Dwarf_woman_Staatliche_Antikensammlungen_8934).

Figure 2. A naked dwarf woman drinking wine in a symposion/dionysian setting. Attic red-figure skyphos: Munich, Antikensammlungen, no. 8934, ca. 430-420 BC (from: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Dwarf_woman_Staatliche_Antikensammlungen_8934).

φίας είναι αυτές που σχετίζονται με τα άκρα και τη σπονδυλική στήλη και πολλές φορές διακρίνονται με σχετική ασφάλεια στο αρχαιοσκελετικό υλικό. Στα κείμενα γίνονται αρκετές αναφορές στη χωλότητα, η οποία συχνά ήταν επίκτητη, αποτέλεσμα κάποιου τραυματισμού -αν μάλιστα ο τραυματισμός συνέβη στο πεδίο μιας μάχης, η αναπηρία αυτή (αλλά και κάθε άλλη ανάλογη) ήταν απόδειξη γενναιότητας¹⁵. Ωστόσο, σε ορισμένες περιπτώσεις, υπήρχε ο φόβος ότι μια χωλή γυναίκα θα μπορούσε να γεννήσει χωλά παιδιά: χαρακτηριστική είναι η αφήγηση του Ηροδότου (5. 92) σχετικά με τη Λάβδα, η οποία ήταν χωλή αλλά ανήκε στην αριστοκρατία της Κορίνθου, και τελικώς γέννησε ένα υγιές αγόρι, που εξελίχθηκε σε έναν

figures in the city's history, the tyrant Kypselos.

In the field of mythology the most known case of lameness is, of course, that of Hephaistos¹⁶. His lameness is depicted in some vase paintings since the early 6th century BC, where his feet are deformed – sometimes so that the sole cannot be placed flat on the ground ('clubfoot'). I make mention here of the famous Attic black-figure volute crater by the potter Ergotimos and the painter Kleitias (circa 570-565 BC) where -in one of the two depictions of the god- his right foot is depicted turned backwards while returning to Olympus mounted (**FIG. 3**)¹⁷. However,

¹⁶ For the lameness of Hephaistos see recently: BARBANERA (2013).

¹⁷ For this very important vase see (with extended bibliography): BAPD no. 300000. For similar depictions of Hephaistos' lameness: BARBANERA (2013) - his Fig. 6 does not show the detail discussed here, but another depiction of Hephaistos, on the same vase, where he is attending the

¹⁵ Τέτοιοι 'διάσημοι πολυτραυματίες' ήταν, λ.χ. κατά τον 4ο αιώνα π.Χ., οι βασιλείς Αγησίλαος Β (Σπάρτη), και Φίλιππος Β και Αντίγονος ο Μονόφθαλμος (Μακεδονία).

από τους σημαντικότερους ανθρώπους στην ιστορία της πόλης, τον τύραννο Κύνελο.

Στον χώρο της μυθολογίας, ο πιο γνωστός χωλός είναι βεβαίως ο Ήφαιστος¹⁶. Στην αγγειογραφία η χωλότητά του αποδίδεται από τις αρχές του βου αι. π.Χ. αλλά μόνο σε λιγοστές περιπτώσεις, όπου τα άκρα πόδια του εικονίζονται παραμορφωμένα (συνχά μοιάζει σαν ραιβοίπποποδία). Εδώ αναφέρω ενδεικτικά τη μία από τις δύο απεικονίσεις του Ηφαιστου στον περίφημο αττικό μελανόμορφο ελικωτό κρατήρα του αγγειοπλάστη Εργότιμου και του αγγειογράφου Κλειτία (περ. 570-565 π.Χ.), όπου το δεξί άκρο πόδι του θεού εικονίζονται να στρέφει προς τα πίσω, καθώς επιστρέφει έφιππος στον Όλυμπο (ΕΙΚ. 3)¹⁷. Πάντως το μοτίβο των παραμορφωμένων ποδιών του θεού δεν γίνεται δημοφιλές θέμα στην ελληνική τέχνη, και μάλιστα στις μνημειακές απεικονίσεις του, όπως λ.χ. στη ζωφόρο του Παρθενώνα, δεν υπάρχει καμία ένδειξη οποιασδήποτε αναπηρίας ή δυσμορφίας του.

Γενικότερα, οι σκελετικές παραμορφώσεις απαντούν συχνά σε απεικονίσεις απόμων γεροντικής ηλικίας, ανδρών και γυναικών, μυθικών ή όχι, ενώ μαζί με αυτές αποτυπώνονται συνήθως και οι φθορές του χρόνου στο κεφάλι και στο πρόσωπο: φαλάκρα ή/και λευκά μαλλιά, διπλοσάγγο, μεγάλη μύτη κ.τ.λ. Επειδή το θέμα έχει αποτελέσει αντικείμενο εκτεταμένης έρευνας¹⁸, εδώ αναφέρω απλώς ενδεικτικά τις απεικονίσεις του προσωποποιημένου Γήρατος που συναντά τον Ηρακλή, σε μια μικρή ομάδα αττικών αγγείων του 6^{ου} και 5^{ου} αι. π.Χ. Πρόκειται για έναν μύθο που δεν αναφέρεται σε καμία σωζόμενη γραπτή πηγή και έτσι η μαρτυρία αυτών των εικόνων αποκτά ιδιαίτερη σημασία. Το Γήρας απεικονίζεται με υπερβολική έμφαση στις φθορές που επιφέρει η προχωρημένη ηλικία στο κεφάλι, τον κορμό, τα άκρα, και τα γεννητικά όργανα (ΕΙΚ. 4)¹⁹.

Οι ακραίες παραμορφώσεις της μορφής του Γήρατος μας φέρνουν κοντά σε μια ευρύτερη ομάδα μορφών της υστεροαρχαϊκής και κλασικής εικονογραφίας, για την οποία συχνά χρησιμοποιείται ο νεότερος όρος «καρικατούρες». Σε ορισμένες περιπτώσεις η δύσμορφη εξωτερική εμφάνιση αντανακλά (τόσο στα κείμενα όσο και στην εικονογραφία) το ήθος της εικονιζόμενης μορφής, όπως

the god's disfigured legs did not come to be a popular theme in Greek art – more so in his monumental depictions such as on the Parthenon frieze where there is no indication of a disability or dysmorphia of any kind.

In general, skeletal deformities are more prevalent in depictions of the elderly, men and women, mythological or not, who are also shown with other features the bear the mark of time: baldness, double-chin, large nose and ears etc. Since these depictions have been a subject of extensive study¹⁸, I only mention here a rather indicative case, the meeting of Herakles with the personified Old Age (*Geras*) shown on a small number of Attic vases dating to the 6th and 5th century BC. Interestingly enough, this specific myth has not survived in the ancient written sources that came down to us thus the artistic/visual account of that events is particularly important. The figure of *Geras* shows the weary features of old age in extreme in his head, torso and genitals, arms and legs (FIG. 4)¹⁹.

The extreme deformity of the Old Age's figure and the figures of dwarves, especially so their disproportionately large head and unique characteristics, are akin to a wider group of depictions of late Archaic and Classical iconography for which the modern term "caricature" is often used. In certain cases the deformed appearance reflects (both in texts and iconography) the ethos/morals of the individual, for example in the case of Thersites, first recounted by Homer²⁰, and the personified ugly Unjustice (*Adikia*) who fights with the fair looking Justice (*Dike*) in a red-figure Attic amphora dated around 520-510 BC²¹. During the 5th and 4th century BC the caricature figures are depicted with various flaws and malformities both in the head and body and both in mythical or "every day" narrative contexts while in some cases these depictions are linked with specific religious rites (such as in the case of the Boeotian black-figure pots known as the "Kabeirion Vases"²² – FIG. 5) or with specific theatrical performances in Magna Grecia (such as the so-called "Phylax vases"²³). In any case, it seems that the caricatures were

wedding of Peleus and Thetis.

18 PFISTERER-HAAS (1989); ΧΑΡΟΚΟΠΟΣ (2016).

19 For *Geras* and its depictions: LIMC IV, s.v. 'Geras'. More on the group of vase paintings depicting *Geras*: BAPD nos. 303575 and 305613 (black-figure) and nos. 202567 [here: Fig. 4], 202622, 207611 and 211723 (red-figure).

20 See more in LOWRY (1991).

21 For the vase: BAPD no. 200050.

22 The name derives from the Kabeirion Sanctuary at Thebes, where many of these pots have been found: BRAUN, HAEVERNICK (1981); MITCHELL (2009), 249 ff.

23 From the vast bibliography on the "Phylax vases" I only mention the earlier seminal study of TRENDALL (1967) and the most recent approaches (where the latest bibliography can be found): DEARDEN (2012); GREEN (2012); MACLACHLAN (2012); TAPLIN (2012); TODISCO (2012).

16 Γενικά για τη χωλότητα του Ηφαιστου, βλ. πρόσφατα: BARBANERA (2013).

17 Για αυτό το πολύ σημαντικό αυτό αγγείο, βλ. (με εκτεταμένη βιβλιογραφία): BAPD αρ. 300000. Για ανάλογες απεικονίσεις: BARBANERA (2013), όπου στην εικ. 6 δεν εικονίζεται η παράσταση του Ηφαιστου που σχολιάζουμε εδώ αλλά η δεύτερη απεικόνισή του, σε άλλο σημείο του ίδιου αγγείου, όπου επίσης έφιππος πηγαίνει στους γάμους του Πηλέα και της Θέτιδας.

18 PFISTERER-HAAS (1989); ΧΑΡΟΚΟΠΟΣ (2016).

19 Για το Γήρας και τις απεικονίσεις του: LIMC IV, λ. 'Geras'. Αναλυτικά για τις συγκεκριμένες παραστάσεις των αγγείων: BAPD αρ. 303575 και 305613 (μελανόμορφα) και αρ. 202567 [εδώ: Εικ. 4], 202622, 207611 και 211723 (ερυθρόμορφα).

Εικόνα 3. Λεπτομέρεια από την απεικόνιση της επιστροφής του Ηφαίστου στον Όλυμπο. Το δεξί πόδι του έφιππου θεού στρέφει προς τα πίσω, υποδηλώνοντας έτσι την αναπηρία του. Αττικός μελανόμορφος ελικωτός κρατήρας του αγγειοπλάστη Εργότιμου και του αγγειογράφου Κλειτία (γνωστός ως 'Αγγείο François'): Φλωρεντία, Museo Archeologico Etrusco, αρ.4209, περ. 570-565 π.Χ. (φωτογραφία της συγγραφέως).

Figure 3. Detail of the depiction of the return of riding Hephaestus to Olympus. The right leg of the god towards the rear, indicating his disability. Attic black-figure volute krater, by the potter Ergotimos and the painter Kleitias (known as the 'François Vase'): Florence, Museo Archeologico Etrusco, no. 4209, ca. 570-565 BC (Photo by the author).

λ.χ. στην περίπτωση του Θεοσίτη, γνωστού ήδη από τον Όμηρο²⁰, αλλά και των προσωποποιήσεων της άσχημης ΑΔΙΚΙΑΣ που μάχεται με την όμορφη ΔΙΚΗ, σε αττικό ερυθρόμορφο αμφορέα (περ. 520-510 π.Χ.)²¹. Στον 5^ο και 4^ο αι. π.Χ. οι μορφές-καρικατούρες εικονίζονται με διάφορα ελαττώματα/παραμορφώσεις, τόσο στο κεφάλι όσο και στο σώμα, και μπορεί να εντάσσονται είτε σε μυθικά είτε σε 'καθημερινά' εικαστικά συμφραζόμενα, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις σχετίζονται με ιδιόμορφα λατρευτικά δρώμενα (λ.χ. τα βοιωτικά μελανόμορφα αγγεία που είναι

not always used solely as a means of visual humor but in certain cases they can be understood as manifestations of very important issues such as the democratic freedom of expression, the criticism of politics and religion, the acceptable and non-acceptable behaviour, the difference between popular and elite culture, etc²⁴.

Disabilities Localized on the Head: Blindness and Loss of Speech

Blindness is commonly noted in written sources, quite

²⁰ Αναλυτικά: LOWRY (1991).

²¹ Για το αγγείο βλ. (με βιβλιογραφία): BAPD αρ. 200050.

²⁴ For this wide and complex issue see i.e.: WANNAGAT (2001); MITCHELL (2009); WALSH (2014).

Εικόνα 4. Ο Ηρακλής συναντά το προσωποποιημένο Γήρας. Λεπτομέρεια από αττική ερυθρόμορφη πελίκη του Ζωγράφου του Matsch: Ρώμη, Museo Nazionale Etrusco di Villa Giulia, αρ. 48238, περ. 470-460 π.Χ. (εικόνα από: <https://www.flickr.com/photos/69716881@N02/16397112645>).

Figure 4. Herakles meets the personification of Old Age (Geras). Detail from an Attic red-figure pelike by the Matsch Painter: Rome, Museo Nazionale Etrusco di Villa Giulia, no. 48238, ca. 470-460 BC (from: <https://www.flickr.com/photos/69716881@N02/16397112645>).

γνωστά ως «καβειρικά»²² – *ΕΙΚ. 5*) ή με θεατρικές παραστάσεις της Μεγάλης Ελλάδας (τα γνωστά ως «αγγεία-Φλύακες»²³). Σε κάθε περίπτωση, φαίνεται πως αυτές οι απεικονίσεις είχαν ως στόχο την πρόκληση της θυμικής των θεατών/χρηστών των αγγείων, είναι δηλαδή ένα είδος «οπτικού χιούμορ», το οποίο μπορεί να είναι απλώς ένα

often depicted in ancient iconography, and has been studied extensively²⁵. In our brief discussion I only mention that vase painters from as early as the 6th century BC depicted the blind (always figures of myth, such as the Cyclops Polyphemus, Phineas, the Graies, Teiresias, Polymestor and others) by using various iconographical motives which survived for many centuries in the visual arts: eyes either shut or open but with no pupils,

²² Το όνομα προέρχεται από το ιερό των Καβείρων στη Θήβα, τόπο εύρεσης πολλών από αυτά: BRAUN, HAEVERNICK (1981) MITCHELL (2009), 249 κ.εξ.

²³ Από την ευρύτερη σχετική βιβλιογραφία αναφέρω ενδεικτικά την παλαιότερη βασική μελέτη του TRENDALL (1967) και τις πιο πρόσφατες προσεγγίσεις (όπου και η νεότερη βιβλιογραφία) των: DEARDEN (2012) GREEN (2012) MACLACHLAN (2012) TAPLIN (2012) TODISCO (2012).

²⁵ For the subjects of vision and blindness in myth and history see recently (with further bibliography): LÉTOUBLON (2010); TATTI-GARTZIOU (2010); SQUIRE (2016). For blindness in art over time: BARASCH (2001).

Εικόνα 5. Κωμική απόδοση της σκηνής όπου η μάγισσα Κίρκη προσφέρει στον Οδυσσέα το ποτό που μεταμορφώνει τους ανθρώπους σε γουρούνια. Βοιωτικός μελανόμορφος 'καβειρικός' σκύφος: Οξφόρδη, Ashmolean Museum, αρ. G249/V262, BAPD αρ. 680002, περ. 420-380 π.Χ. (εικόνα από: <https://gr.pinterest.com/pin/500110733593922647>).

Figure 5. Comic depiction of witch Kirke offering Odysseus the magic potion that transforms people into pigs. Boeotian black-figure 'Kabeirion' skyphos: Oxford, Ashmolean Museum, no. G249/V262, BAPD no. 680002, ca. 420-380 BC (from: <https://gr.pinterest.com/pin/500110733593922647>).

παιχνίδισμα αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις φαίνεται να αντανακλά σημαντικά ζητήματα, όπως η δημοκρατία και η ελευθερία της έκφρασης, η πολιτική και η θρησκεία, η αποδεκτή και μη συμπεριφορά, η διαφοροποίηση μεταξύ της λαϊκής και ελιτίστικης κουλτούρας, κ.τ.λ.²⁴

Αναπηρίες Εντοπισμένες στο Κεφάλι: Τυφλότητα και Αλαλία

Η τυφλότητα αναφέρεται αρκετά συχνά στις γραπτές πηγές, απεικονίζεται αρκετές φορές στην αρχαία εικονογραφία και έχει αποτελέσει αντικείμενο εκτενούς έρευνας²⁵. Στο πλαίσιο της περιορισμένη έκτασης αυτού του κειμένου αναφέρω μόνο ότι ήδη από τον 6^ο αιώνα π.Χ. και μέχρι το τέλος της κλασικής εποχής οι αγγειογράφοι απεικόνισαν τους τυφλούς (πάντοτε μορφές του μύθου, όπως ο Κύνκλωπας, ο Φινέας, οι Γραιές, ο Τειρεσίας, ο Πολυμήτωρ και άλλοι) χρησιμοποιώντας διά-

hands palpating ahead, a walking cane to assist the blind walker, a child to help navigate (the blind holds the child's shoulder).

We conclude our discussion with a rare disability, the inability of speech, a condition which is obviously hard to depict by artistic means. However, it is uniquely illustrated in an Attic cup by the vase painter Makron (circa 490-480 BC), where the myth of Prokne and Philomela is depicted. Prokne married king Tereus who would then rape her sister Philomela and cut her tongue to prevent from testifying against him. Philomela, however, found a way to disclose the crime: Most written sources explain that she did so by weaving the representations of the events in a cloth. Here we have a different version where Philomela tries to communicate using acute hand and finger gestures (FIG. 6)²⁶. This depiction is particularly interesting for it confirms Plato's report (*Cratylus* 422e) of deaf able to communicate using some sort of sign language: "make signs with hands and head and person generally" («σημαίνειν ταῖς χερσὶ καὶ κεφαλῇ καὶ τῷ ἄλλῳ σώμασι»).

²⁴ Για αυτό το ευρύ και πολύπλοκο ζήτημα, βλ. ενδεικτικά: WANNAGAT (2001) MITCHEL (2009) WALSH (2014).

²⁵ Για την όραση και την τυφλότητα στον μύθο και την ιστορία, βλ. πρόσφατα (με περαιτέρω βιβλιογραφία): LÉTOUBLON (2010) TATTI-GARTZIOU (2010) SQUIRE (2016). Για την τυφλότητα στην τέχνη διαχρονικά: BARASCH (2001).

²⁶ For the various versions of the myth and the relevant depictions: LIMC VII, s.v. 'Prokne and Philomela'. For the depiction by Makron: BAPD no. 204894.

Εικόνα 6. Με τις κινήσεις των δακτύλων της η άλαλη Φιλομήλα (αριστερά) αποκαλύπτει τον βιασμό της από τον Τηρέα στην αδελφή της Πρόκνη, που κρατά τον μικρό γιο της Ίτυ. Ανάμεσα στις αδερφές διακρίνεται η λαβή ενός ξίφους, που υποδηλώνει την επερχόμενη δολοφονία του παιδιού, ως εκδίκηση για την πράξη του πατέρα του. Εσωτερικό αττικής ερυθρόμορφης κύλικας του αγγειογράφου Μάκρωνα: Παρίσι, Μουσείο Λούβρου, αρ. G147, περ. 490-480 π.Χ. (εικόνα από: https://en.wikipedia.org/wiki/Philomela#/media/File:Philomela_Procne_preparing_to_kill_Itys.jpg).

Figure 6. With the movements of her fingers the speechless Philomela (left) reveals her rape to her sister Prokne, who holds her young son, Itys. The handle of a sword depicted between the sisters indicates the upcoming murder of the child as revenge for his father's deed. Interior of an Attic red-figure cup by Makron: Paris, Louvre Museum, no. G147, ca. 490-480 BC (from: https://en.wikipedia.org/wiki/Philomela#/media/File:Philomela_Procne_preparing_to_kill_Itys.jpg).

φορα εικονογραφικά μοτίβα, το οποία στη συνέχεια διατηρήθηκαν επί πολλούς αιώνες στην τέχνη: τα μάτια είναι είτε κλειστά είτε ανοιχτά αλλά χωρίς δήλωση της κόρης, τα χέρια μπορεί να «ψαύουν» τον χώρο, ένα ραβδί στο χέρι μπορεί να βοηθά τον τυφλό περιπατητή, ο οποίος μερικές φορές καθοδηγείται από ένα μικρό παιδί (ακουμπά το χέρι στον ώμο του παιδιού).

Αφήσαμε για το τέλος μια σπάνια αναπηρία, την αλαλία, η οποία παρόλο που είναι δύσκολο να αποτυπωθεί με εικαστικά μέσα, αποδίδεται με μοναδικό τρόπο σε μία αττική κύλικα του αγγειογράφου Μάκρωνα (περ. 490-480 π.Χ.), όπου εικονίζεται ο μύθος της Πρόκνης και της Φιλομήλας. Η Πρόκνη παντρεύτηκε τον βασιλιά Τηρέα, ο οποίος βίασε την αδελφή της, τη Φιλομήλα, και της έκοψε τη γλώσσα για να μην τον μαρτυρήσει. Η Φιλομήλα όμως βρήκε τρόπο να αποκαλύψει το έγκλημα: Οι περισσότερες γραπτές πηγές αναφέρουν ότι το κατόρθωσε υφαίνοντας σε ένα ύφασμα διάφορα σχέδια/παραστάσεις που απεικόνιζαν αυτό που της συνέβη. Ωστόσο, εδώ εικονίζεται μια άλλη εκδοχή, κατά την οποία η Φιλομήλα προσπαθεί να επικοινωνήσει μέσω των έντονων κινήσεων των δακτύλων της (ΕΙΚ. 6)²⁶. Η παράσταση αυτή έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον διότι επιβεβαιώνει την αναφορά του Πλάτωνα (*Κρατύλος* 422e) σε κωφούς που μπορούσαν να επικοινωνήσουν με ένα είδος νοηματικής γλώσσας: «σημαίνειν ταῖς χερσὶ καὶ κεφαλῇ καὶ τῷ ἄλλῳ σώμασι».

²⁶ Για τις διάφορες εκδόσεις του μύθου και τις σχετικές απεικονίσεις: LIMC VII, λ. 'Prokne and Philomela'. Για τη συγκεκριμένη παράσταση του Μάκρωνα: BAPD αρ. 204894.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ / ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ABBREVIATIONS / BIBLIOGRAPHY

BAPD: Beazley Archive Pottery Database (<http://www.beazley.ox.ac.uk/pottery/>)

LIMC: *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, Zurich-Munich-Düsseldorf, 1981-1999.

M. BARASCH, "The tossed-back head: the ambiguity of a gesture in Renaissance art", in M. BARASCH, *Imago Hominis: Studies in the Language of Art*, New York, 1991, 152-160.

--- BLINDNESS: *The History of a Mental Image in Western Thought*, London, 2001.

M. BARBANERA, "The Lame God: Ambiguities of Hephais-tos in the Greek Mythical Realm", *Scienze dell'Antichità*, 19 (2013), 55-74.

K. BOSCHER (ed.), *Theater outside Athens: Drama in Greek Sicily and South Italy*, Cambridge, 2012.

K. BRAUN, TH. E. HAEVERNICK, *Bemalte Keramik und Glas aus dem Kabirenheiligtum bei Theben* (Das Kabirenheiligtum bei Theben IV), Berlin, 1981.

V. DASSEN, *Dwarfs in Ancient Egypt and Greece*, Oxford, 1993.

C. DEARDEN, "Whose line is it anyway? West Greek comedy in its context", in BOSCHER (ed.) 2012, 272-288.

M. L. EDWARDS, *Physical Disability in the Ancient Greek World*, (PhD thesis, University of Minnesota, 1995).

M. L. EDWARDS, "Women and Physical Disability in Ancient Greece", *Ancient World*, 29 (1998) 3-9.

R. GARLAND, *The Eye of the Beholder: Deformity and Disability in the Graeco-Roman World*, Ithaca N.Y., 1995.

Σ. ΓΕΡΟΥΛΑΝΟΣ, R. BRIDLER, *Τραύμα: Πρόκληση και φροντίδα του τραύματος στην αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα 1998.

J. R. GREEN, "Comic vases in south Italy: continuity and innovation in the development of a figurative language", in BOSCHER (ed.) 2012, 289-342.

M. D. GRMEK, D. GOUREVITCH, *Les maladies dans l'art antique*, Paris, 1998.

N. ΧΑΡΟΚΟΠΟΣ, *Η εικονογραφία της γεροντικής μορφής στην αρχαϊκή και κλασική τέχνη (7ος-5ος αι. π.Χ.). Συμβολή στην εικονογραφία της αρχαίας ελληνικής οικογένειας και κοινωνίας* (αδημ. διδ. διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2016).

W. V. HARRIS (ed.), *Mental Disorders in the Classical World*, Leiden, 2013.

D. HERSHKOWITZ, *The Madness of Epic: Reading Insanity from Homer to Statius*, Oxford, 1998.

J. HUBERT (ed.), *Madness, Disability and Social Exclusion: The Archaeology and Anthropology of Difference*, London, 2000.

E. KEFALIDOU, "The Iconography of Madness in Attic Vase Painting", in J. OAKLEY, O. PALAGIA (eds), *Athenian Potters and Painters II*, Oxford, 2009, 90-99.

E. KEFALIDOU, "A Wounded Warrior from Kamarina and Some Notes on the Iconography of Battlefield Doctors", in

G. & E. GIUIDICE (eds), "Αττικόν ... κέραμον". *Veder greco a Camarina dal principe di Biscari ai giorni nostri* (Congresso Internazionale 2008), Catania, 2011, vol. II, 97-104.

N. KELLEY, "Deformity and Disability in Greece and Rome" in H. AVALOS, S. MELCHER, J. SCHIPPER (eds), *This Abled Body. Rethinking Disabilities in Biblical Studies*, Atlanta, 2007, 31-46.

X. ΚΕΛΠΗΣ, *Η αναπηρία και η δυσμορφία στον αρχαίο ελληνικό κόσμο* (διπλωματική μεταπτυχιακή εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2006 (available at: <http://ikee.lib.auth.gr/record/68192/files/gri-2007-183.pdf>).

Y. KORSHAK, *Frontal Faces in Attic Vase Painting of the Archaic Period*, Chicago, 1987.

F. LÉTOUBLON, "To See or Not to See. Blind People and Blindness in Ancient Greek Myth", in M. CHRISTOPOULOS, E. KAKARANTZA, O. LEVANIUK (eds), *Light and Darkness in Ancient Greek Myth and Religion*, Lanham, 2010, 167-180.

E. R. LOWRY, *Thersites. A Study in Comic Shame*, New York, 1991.

B. MACLACHLAN, "The grave's a fine and funny place: chthonic rituals and comic theater in the Greek West", in BOSCHER (ed.) 2012, 343-364.

J. MATTES, *Der Wahnsinn im griechischen Mythos und in der Dichtung bis zum Drama des fünften Jahrhunderts*, Heidelberg, 1970.

A. MAYOR, *The First Fossil Hunters: Dinosaurs, Mammoths, and Myth in Greek and Roman Times*, Princeton-Oxford, 2011.

A. MITCHELL, *Greek Vase-Painting and the Origins of Visual Humour*, Cambridge, 2009.

R. PADEL, *In and Out of the Mind: Greek Images of the Tragic Self*, Princeton, 1992.

R. PADEL, *Whom Gods Destroy: Elements of Greek and Tragic Madness*, Princeton, 1995.

S. PFISTERER-HAAS, *Darstellungen alter Frauen in der griechischen Kunst*, Frankfurt-Bonn-New York-Paris, 1989 (*Europäische Hochschulschriften*, Reihe 38: Archäologie, Band 21).

K. POLLAK, *Η ιατρική στην αρχαιότητα* [μετάφρ. Α. Δ. ΜΑΥΡΟΥΔΗΣ], Αθήνα, 2007.

C. F. SALAZAR, *The Treatment of War Wounds in Graeco-Roman Antiquity*, Leiden, 2000.

A. SCHÄFER, *Unterhaltung beim griechischen Symposium*, Mainz, 1997.

M. SQUIRE (ed.), *Sight and the Ancient Senses*, London-New York, 2016.

B. SIMON, *Mind and Madness in Ancient Greece*, Ithaca N.Y., 1978.

A. STÄHLI, 'Krüppel von Natur aus. Der Körper als Instrument sozialer Rollendefinition im Medium des Bildes', in C. MANN, M. HAAKE, R. VON DEN HOFF (eds), *Rollensbilder in der athenischen Demokratie, Medien, Gruppen, Raume im politischen System* (Beitrage zu einem interdisziplinären Kolloquium in Freiburg i. Br., 24.-25. November 2006), Wiesbaden, 2009, 17-34.

- O. TAPLIN, "How was Athenian tragedy played in the Greek West?", in BOSCHER (ed.) 2012, 226-250.
- A. TATTI-GARTZIOU, "Blindness as Punishment" in M. CHRISTOPOULOS, E. KAKARANTZA, O. LEVANIUK (eds), *Light and Darkness in Ancient Greek Myth and Religion*, Lanham, 2010, 181-190.
- C. THUMIGER, *A History of the Mind and Mental Health in Classical Greek Medical Thought*, Cambridge, 2017.
- M. TIVERIOS, "Cuerpos de dioses, héroes y atletas hasta el período helenístico" in C. SÁNCHEZ, I. ESCOBAR (eds), *Dioses, héroes y atletas. La imagen del cuerpo en la Grecia Antigua*, Madrid 2015, 102-118 [και στα ελληνικά/in Greek: "Τα σώματα των θεών, των ηρώων και των αθλητών έως τους ελληνιστικούς χρόνους", *Μέντωρ*, 112 (2015), 168-186].
- L. TODISCO, "Myth and tragedy: red-figure pottery and verbal communication in central and northern Apulia in the later fourth century BC", in BOSCHER (ed.) 2012, 251-271.
- A. D. TRENDALL, *Phlyax Vases* (2nd ed.), London, 1967 (BICS Suppl. 19).
- A. VERBANCK-PIERARD (ed.), *Au temps d'Hippocrate. Médecine et société en Grèce antique*, Marienmont, 1998.
- D. WALSH, *Distorted Ideals in Greek Vase-Painting: The World of Mythological Burlesque*, Cambridge, 2014.
- D. WANNAGAT, "Eurymedon eimi. Zeichen ethnischer, sozialer und physischer Differenz in der Vasenmalerei des 5. Jhs. v. Chr.", in R. VON DEN HOFF, S. SCHMIDT (eds), *Konstruktionen von Wirklichkeit: Bilder im Griechenland des 5. und 4. Jhs. v. Chr.*, Stuttgart, 2001, 51-71.
- B. WICKHISER, *Asklepios, Medicine, and the Politics of Healing in Fifth-Century Greece, Between Craft and Cult*, Baltimore, 2008.